

ה'זלמן קורסק'ע

חיים של תמימות, גאונות ומסירות נפש

תולדות חייו של הרה"ח התמים ר' יקותיאל זלמן ע"ה לוי

תשורה

משמחת הנישואין של

לוי יצחק ושיינא לוי

י"ח אדר ראשון ה'תשפ"ד, פאולו, ברזיל

כתיבה: הרב משה חיים לוי
עריכה: מנחם מענדל אדלער
עימוד ועיצוב: מענדי חביב

להוספות והארות:
moshechaimlevin@gmail.com

פתח דבר

ב"ה

אנו מודים לה' על כל הטוב אשר גמלנו, ובחסדו הגדול זיכנו בנישואי צאצאינו החתן התמים הרב לוי יצחק עב"ג שיינא שיחיו. התודה והברכה מובעת בזאת, לירידינו ומכירינו שיחיו אשר מקרוב ומרחוק באו, להשתתף בשמחתנו, ולברך את בני המשפחה בכרכת מזל טוב וחיים מאושרים בגשמיות ורוחניות.

בתור הכרה לבבית והוקרה לכל הנוטלים חלק בשמחתנו, מוגשת בזה תשורה מיוחדת - כפי המנהג בקרב חסידי חב"ד בזמן האחרון - על יסוד התשורה שחולקה בנישואי כ"ק אדמו"ר מלך המשיח שליט"א.

בתשורה זו, נפרשת מסכת חייהם של זקני החתן - הרב יקותיאל זלמן ומרת שרה לוי' ע"ה החל משנות ילדותם ברוסיה הצארית והמשכם בעשרות שנות מסירות נפש מאחורי מסך הברזל תחת השלטון הקומניסטי.

ר' זלמן היה איש משכמו ומעלה, עניו וצנוע, שכל דמותו זעקה מסירות נפש והתמסרות לקיום התורה והמצוות.

עמל רב נעשה על מנת להתחקות אחר מסלול חייו ונשמח שבאם יש לאי מי מקוראי החוברת חומרים נוספים אודות ר' זלמן שיואיל לשלחם אלינו על מנת שנפרסמם אי"ה בעתיד.

האל הטוב הוא יתברך, יברך את כל המשתתפים בחתונה, וכולנו תפילה כי בקרוב ממש נזכה להייעוד של נישואי הקדוש-ברוך הוא וכנסת ישראל. ונזכה להתגלות הרבי מלך המשיח שליט"א בקרוב ממש.

יחי אדוננו מורנו ורבנו מלך המשיח לעולם ועד

יום שלישי י"ח אדר ראשון ה'תשפ"ד, פאלו, ברזיל

הורי הכלה

הורי החתן

הרב ירחמיאל ומרת חנה בלינוב

הרב משה חיים ומרת דאבא לוי'ן

פרק א
ימי עלומיו

ייחוסו של ר' יקותיאל זלמן לויין נעוץ במשפחה חסידית עתירה, שהשתייכה לחסידות הארנסטייפל והייתה בעלת זיקה גדולה לליובאוויטש. אביו, ר' יהודה בן ר' חיים דוב ורייזל, נולד בעיירה קובישצ'א ולמד בצעירותו במשך מספר שנים בנייעז'ין וזכור אצל רבים כגדול בתורה. בהיותו בחור, רצה אביו לשולחו לישיבת תומכי תמימים בליובאוויטש, הוא ביקש לכך ברכה והסכמה מהאדמו"ר מהארנסטייפל, אך האדמו"ר אמר: "ער וועט בלייבן א פרומער איד אזוי אויך" [=הוא ישאר יהודי ירא-שמים גם ככה]. ר' יהודה לא נסע ללמוד בתומכי תמימים אולם בשלב מסוים נעשה לחסיד ליובאוויטש והתקשר בלו"נ לרבותינו נשיאנו ולהוראותיהם.

עת הגיעו לפרקו, נשא ר' יהודה את מרת מיכלא רחל בת ר' נחום דוב ומרת רעסיע מקנוביצקי, מחסידי צ'רנוביל. משפחתם הייתה ידועה בהקפדתה בשמירת השולחן ערוך בדקדוק רב ואף מסופר, שכאשר ר' הלל מפאריטש היה עורך את מסעותיו כשד"ר ברחבי רוסיה הלבנה, היה נוהג לאכול רק בבית משפחתם.

פודול, קייב

משפחת מקנוביצקי התגוררו בכמה עיירות ברוסיה הלבנה ונולדו להם שלושה ילדים, בן אחד ושתי בנות. מרת מיכלא נולדה בשבעה עשר בתמוז תרמ"ז בעיירה בראהין (הנמצאת במחוז הומל) והייתה לאישה חכמה בעלת כשרונות

רבים. בצעירותה, לא היו קיימים בתי-ספר עבור בנות, אולם כשאחיה היה יושב ולומד תורה בביתם, היא הייתה יושבת ומאזינה לו וכך צברה ידע רב במדרשים, מאמרי חז"ל ותהלים בעל-פה. בנוסף, היה לה חוש מיוחד בנגינה ואף כתב יד מיוחד שנודע ברבים, ורבות הכלות שהיו נעזרות בכישרונותיה.

• ערש ילדותו

תעודת הלידה של זלמן לוי

לאחר חתונתם, עברו להתגורר בקייב, שם נולד בנם ר' יקותיאל זלמן, ביום ב' אייר תרע"ה, "תפארת שבתפארת". כשהגיע ר' זלמן לגיל שנתיים וחצי פרצה המהפכה הקומוניסטית והתחילו הרדיפות נגד הדת והיהדות מה שגרם לשיבות וה'חדרים' לעבור למחתרת כשאף ר' זלמן למד ב'חדרים' אלו מאימת המשטר כשלעיתים תדירות היו צריכים ללמוד במרתפים חשוכים לאור הנר.

ר' יהודה ומרת מיכלא עם ילדיהם זלמן ומוטל

ר' מוטל ליפשיץ בזכרונותיו, מתאר את העיר קייב באותם ימים:

"בפודול [=רובע בעיר קייב] התגורר יהודי בשם ר' יעקב מייזליק שכונה 'יעקב דער סטאליקער', הוא היה אוסף כסף בשביל להחזיק 'חדר' מחתרתי וישיבה, ועל מנת לשלם למלמדים את השכירות שלהם.

ניהול 'חדרים' וישיבות נאסר כברית המועצות וכעבור זמן קצר נעצר ר' יעקב והועמד לדין. במשפט, הודה ר' יעקב שהוא ניהל 'חדרים' ואף מתכנן להמשיך בכך ובשל כך נגזרו עליו שנתיים מאסר. קייב נותרה ללא תלמוד תורה וישיבה.

בסוף קיץ תרפ"ו הגיע לקייב ר' בנימין אליהו גורודצקי שנשלח על ידי הרבי הריי"צ להיות לרב בקייב והסביבה וכן רב בבית הכנסת של ליובאוויטש בקייב. עם בואו של הרב גורודצקי לקייב, ליובאוויטש התעוררה לחיים מחדש.

עם הגיעו, פתח ר' בנימין 'חדר' עבור ילדי העיר ובין תלמידיו הראשונים נמנה ר' זלמן. בנוסף, פתח ר' בנימין ישיבה גדולה וישיבה קטנה בהם למדו בחורים רבים בהיחבא ובתת-תנאים. בחורף תרפ"ז החל ר' בנימין לקבל תקציבים מהרבי הריי"צ עבור פעולותיו כאשר סכום מסוים הקדיש עבור אש"ל לתלמידים שסידר בכיתו של ר' יהודה.

• הלימוד בתומכי תמימים

ר' בעימין אליהו גורודצקי

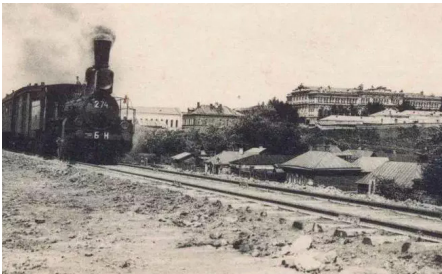
כשסיים את לימודיו ב'חדר', עבר ר' זלמן ללמוד בישיבה הקטנה שפתח ר' בנימין גורודצקי. ר' ישראל לויין (ליפאוויצער), אחד מהבחורים איתו למד ר' זלמן, סיפר על זכרונותיו מימים אלו:

"בחורף תרפ"ז נודע לי מהישיבה קטנה שמנהל בפועל ר' יעקב דער בעקער (האופה), ובעקיפין ניהל את הישיבה הרב ר' בנימין גורודצקי. הר"מ שלנו היה ר' יעקב קאנאטאפער. הוא למד אתנו פרק המפקיד . . הזמנים התחלפו, ופחד התחיל לרחף באוויר על שמירת הדת, בפרט על הלימוד עם תלמידים. התחלנו ללמוד במחותרת ובהחבא. כל הכתה שלנו היה רק כמה תלמידים, אינני יודע הסיבה, כי לא הורגלתי עדיין בהכתה הזו.

משפחת זלמנב בחצר ביתם בקורסק

פעם למדנו בבית כנסת גדולה, זה היה באמצע החורף. ישבנו ארבעתנו, והר"מ אמר לפנינו השיעור, והקור היה נורא, האצבעות של הרגליים שלי כאבו כמו אש, ופחדנו ללכת למקום אחר. ופעם למדנו בביתו של ר' זלמן לויין מקורסק, בחדר קטן. אצל ר' זלמן לויין ישבנו על המטה, וכך אמרו את השיעור בדוחק גדול, מפני הפחד. מני אז התחיל לחזור אתי ר' זלמן לויין את השיעור, היה לו ראש טוב, והוא בעל כשרון.

קורסק

בחורף תרפ"ח התהלכו שמועות שמתחילים לבלוש אחרי הישיבה קטנה. והנערים והמגיד שיעור – הרב מקאנטאפ, התחילו לפחד. גם לא הרשו לנו ללמוד בבית הכנסת, כי אז סגרו ברוסיה הרבה

בתי כנסיות, והגבאים פחדו. בלית ברירה למדנו בבית חברינו ר' זלמן לויין. הר"מ ישב עם שלושתינו ולפעמים עם שנים, ולמדנו 'ארבעה אבות'."

בתקופה זו, עברה משפחתו של ר' זלמן לעיר קורסק ואילו ר' זלמן המשיך ללמוד בישיבות המחותרות, מאז כינויו של ר' זלמן היה 'זלמן קורסקער'. ר' זלמן למד בישיבה יחד עם ר' משולם זוסיא טווערסקי ששנים לאחר מכן נתמנה לאדמו"ר מטשערנאביל, הם היו ונשארו בידידות עמוקה גם לאחר הגיעם לארץ הקודש. (יתכן שזמן קצר לאחר מכן, נסע ר' זלמן ללמוד בישיבה תומכי תמימים בוויטעבסק, שהתנאים בה היו טובים יותר).

בשנת תרצ"א, עבר ר' בנימין גורודצקי לקורסק וייסד בה ישיבת תומכי תמימים וביתו של ר' יהודה שב לשמש כמקום לינה ואכילה עבור בחורי הישיבה. ביתם של משפחת לויין היה

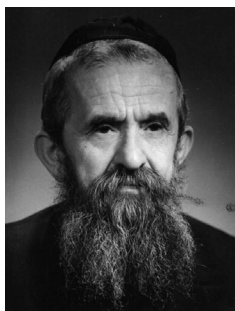
בחצר משותפת עם ביתם של משפחת ר' שמואל זלמנוב ועם מספר משפחות נוספות וקשר מיוחד נוצר בין המשפחות. בנו של ר' שמואל זוכר כיצד את סיר ה'טשאלנט' השבתי היו מכינות המשפחות יחד.

• תורה ועבודה

רחוב מרכזי במוסקבה

בשנת תרצ"ב, בעיצומם של ימים קשים ורדיפות, מצא עצמו ר' זלמן מוכרח לעזוב את משפחתו בקורסק ולעבור להתגורר במוסקבה. לפי עדותו של ר' הירשל אוקונוב, ששמע זאת מאביו ר' דוד, הצטרף ר' זלמן לחבורת תמימים שמצאו מחסה זמני בבירה, לאחר שהשיבות בהן למדו נסגרו בצו השלטונות.

ר' בן ציון שם טוב

בימי החול, נאלצו התמימים לעבוד בעבודות מזדמנות כדי להתקיים. אולם בשבתות, ר' זלמן ור' דוד היו הולכים לחזור על מאמרי חסידות בבית הכנסת שברחוב ארכיפובה בחב"דניצע, שם היו מרוויים את צימאונם של היהודים שנכחו שם.

כשר' בן ציון שם טוב שמע על סדר הנהגתם של הבחורים במוסקבה, הגיע אליהם עם הרב זלמן שניאורסון ואמר להם: "אויף דעם האט מען אייך געהאדעוועט אין תומכי תמימים אז איר זאלט גיין ארבעטען? מען דארף זעצן זיך לערנען!" [=על זה חינכו אתכם בתומכי תמימים, שתלכו לעבוד? צריכים לשבת וללמוד!]. התמימים שאלו מופתעים את ר' בן-ציון מי יחזיק אותם כלכלית במידה ויזנחו את העבודה ויקדישו את עצמם ללימוד. השיב להם ר' בן ציון, כי מאחר והרב שניאורסון עומד לצאת לחו"ל, הם יכולים ללוות כסף עד אשר יאסוף עבורם תרומות וישלח להם לכיסוי הוצאות מחייתם. שמחו התלמידים לשמוע זאת, עזבו מיד את עבודתם והתמסרו ללימוד התורה.

עברו חודשים אחדים בהם ישבו שקועים באוהלה של תורה, אך אף פרוטה לא הגיעה אליהם מצד הרב שניאורסון. פנו הבחורים אל ר' בן ציון ושאלו אותו מה יעשו כעת, ענה להם ר' בן ציון שיוכלו ללוות עוד כסף עד בוא התרומות מהרב שניאורסון, אך התלמידים לא מצאו עוד מקורות מימון. וכך, בעל כורחם, נאלצו לשוב ולמצוא מקור פרנסה בעבודה.

בשהותו במוסקבה, ניסה ר' זלמן להיפגש עם ראש מדינת רוסיה, מיכאיל קאלינין. קאלינין לא קיבל אנשים באופן אישי, אך כל מי שהייתה לו בקשה פרטית, היה ממתין לצד משרדו, לעיתים ימים ואף שבועות רבים, ומנסה לשטוח את בקשתו ברגע בו יעבור קאלינין לחדרו. לעיתים רבות היה קאלינין מאזין לבקשות ובודרך כלל מאשר אותן. אמנם לא כל אחד הצליח, ור' זלמן לא פגש את קאלינין.

ר' סענדער פרידמן

באחת הפעמים פגש ר' זלמן את הרה"ק רבי לוי יצחק, אביו של הרבי ושמע ממנו את האימרה הבאה: "משה רבינו איז נישט העכער פון א אידן, און א קל שבקלים איז נישט נידעריקער פון א אידן" [=משה רבינו אינו גבוה יותר מיהודי, וקל שבקלים אינו נמוך יותר מיהודי].

בשנת תרצ"ה, עבר ר' זלמן להתגורר בלנינגרד שם גרה דודתו (אחות אימו) מרת לאה שהייתה נשואה לר' סענדער פרידמן. למרת לאה לא היו ילדים והיא חינכה את ילדיו של ר' סענדער מזיווגו הראשון. לאחד מילדיו קראו שואל והוא היה בן גילו של ר' זלמן וחבר טוב שלו, הם היו לומדים יחד מאמרי חסידות של הרבי הריי"צ ושל הרבי הרש"ב שר' סענדער העתיק בקופיר, ובשבתות היו חוזרים עליהם בתורנות בבתי כנסת בעיר בפני קהל המתפללים.

עשרות שנים לאחר מכן, למרות התלאות והייסורים שעבר, אותם מאמרי חסידות נותרו חקוקים היטב בזיכרונו של ר' זלמן. שוב ושוב היה שב וחוזר עליהם בדבקות מופלאה ובנימה ייחודית שקסמה ושבתה את לב השומעים.

• חתונה חסידית באודסה

הרב משה חיים מויזס עם ביתו שרה

אחיו הצעיר של רבי זלמן, ר' מרדכי זאב בן־ציון (מוט'ל), נולד בכ"ו שבט תרפ"ו. את צעדיו הראשונים בעולם התורה עשה תחת הדרכת אביו, ולאחר מכן שלח אותו ר' מיכאל טייטלבוים ללמוד בישיבת 'תומכי תמימים' שבברדיצ'ב. מאוחר יותר המשיך ר' מוט'ל את לימודיו בישיבות בנייפרופטרובסק, ז'טאמיר ואודסה.

בישיבה בעיר אודסה התיידד ר' מוט'ל עם בניו של הרב משה חיים מויזעס, ששימש קודם לכן כרבה של העיר טורוב. בעקבות קשרי הידידות הללו הרבה ר' מוט'ל לבקר בבית משפחת מויזעס. שרה, הבת הצעירה של הרב, טרם נישאה, ונוכחותה בבית גרמה לו להציעה לשידוך עם אחיו ר' זלמן.

ההצעה התקבלה בשמחה רבה, ובחודש אלול תרח"צ התארסו ר' זלמן ושרה. שנה לאחר מכן, בראש־חודש אלול תרצ"ט, נערכה חתונה גדולה ומרשימה באודסה לכבוד הזוג. אורחים רבים הגיעו כדי לחגוג יחד עם החתן והכלה המאושרים. הריקודים נמשכו עד עלות השחר באווירה מרוממת שהשכיחה קצת מהפחד ששרר באותם ימים. לאחר החתונה ימי השבע ברכות יצאו ר' זלמן ושרה ללנינגרד שם קבעו את דירתם.

• החיים בלנינגרד

שרה ליון ולאה פרידמן

על החיים בלנינגרד באותם שנים מספר ר' אייזיק קרסיק:

"חיי היום יום בלנינגרד היו קשים מנשוא. כל רגע ורגע היה מלחמת קיום של ממש. השלטונות הקומוניסטים "ירדו" לחיי בני האדם, והיה פיקוח ממשלתי צמוד על כל צעד ושעל.

שנים רבות לא התירו להקים עסקים פרטיים וכל העסקים והמפעלים היו ממשלתיים, והקיום מהמשכורת הממשלתית הספיק בקושי ובדוחק, והחיים היו לחוצים וקשים מאוד. זאת ועוד, על איחור של חמש דקות לעבודה קנסו את העובד בגובה חצי משכורת. ועל איחור שלוש פעמים לעבודה השליכו את העובד לבית כלא. זה היה משטר ה"שוויון והצדק" הקומוניסטי.

ליהודי שומר שבת הקושי היה כפול ומכופל: לפי החוק הממשלתי חייבים לעבוד גם בשבת, ופועל שאינו מתייצב לעבודה בשבת, הוא עצמו, והמנהל הממונה עליו - אם הוא לא מדווח ומלשין על ה"עברייני" - מושלכים לכלא ומוגלים לסיביר למשך שנים ארוכות, ולעיתים עד סוף ימיהם. השלטונות עקבו בשבע עיניים אחר כל "עברייני" החשוד באי-קיום חוק העבודה בשבת, וכמובן שיהודים דתיים ובמיוחד חסידים היו עיקר החשודים."

• מסירות נפש על מקווה

רחוב מרכזי בלנינגרד

בנוסף לסגירת בתי הכנסת ובתי המדרש, הוציאו אנשי הייבסקציה את מקוואות הטהרה מחוץ לחוק. אך מרת שרה, שלא זכתה עדיין לפרי בטן, לא חשבה לרגע לוותר על מצוות הטבילה, ולמרות הקשיים הקפידה מאד לטבול כהלכה.

בקצה נידח ורחוק של העיר, התגורר בבית בודד יהודי זקן שבמרתף ביתו שכן מקווה טהרה, נשות החסידים היו מתגנבות למרתף זה בתיאום מראש עם הזקן, טובלות במהירות וכהלכה וחוזרות לבתיהן.

באחד מלילות החורף הקשים של לנינגרד, חל ליל טבילתה של שרה יחד עם עוד שלוש נשים. היו אלו מרת שולה קצנלנבויגן, מרת שרה וולוסוב ומרת שרה רפפורט. הן תיאמו בניהן ונסעו יחד לבית הזקן בקצה העיר, אך משום מה, הזקן לא היה מעודכן בכך שהן

מגיעות לטבול והוא לא הסכים בשום אופן להכניסן למקווה, באומר: "תבואו מחר, לא חיממתי את מי המקווה והמים ממש קפואים. אני לא מסכים בשום פנים ואופן לסכן את בריאותכן בחורף הקשה, אני פוחד שיקרה לכן משהו ואני אפילו לא אוכל לקרוא לעזרה מאחר והמעשה מנוגד לחוק". התחננו הנשים וביקשו: "זהו ליל הטבילה שלנו, ומצוה לטבול דוקא ביום הזה". אך הזקן בשלו.

התחננו הנשים שרק יתן להן לבדוק את המים, הוא התרכך ונתן להן להיכנס. ראשונה נכנסה גברת קצנלנבויגן, המים היו קפואים, אך היא אזרה כח, וטבלה. אחריה טבלו שאר הנשים, בזו אחר זו. מרת שרה סיפרה לאחר מכן שהכפור היה כל כך נורא שהרגיש כדקירות מחט חזקות בכל הגוף. אך הנשים הגיבורות התעקשו לקיים את המצוה החשובה למרות הקשיים והכפור וב"ה, אף אחת לא התקררה מאותה טבילה לילית וכולן שבו הביתה בשלום.

היו פעמים שלא התאפשר לטבול במקווה זה ומרת שרה נסעה שמונה שעות ברכבת למקווה מרוחק בעיר נידחת בכדי לטבול דווקא בליל טבילתה. באחת הפעמים היא שבה חזרה לביתה וראתה טיפת דם, וללא היסוס, החלה לספור שוב שבעה ימים נקיים כשבסיומם נסעה שוב עד למקווה המרוחק, שמונה שעות נסיעה כל כיוון – לבדה.

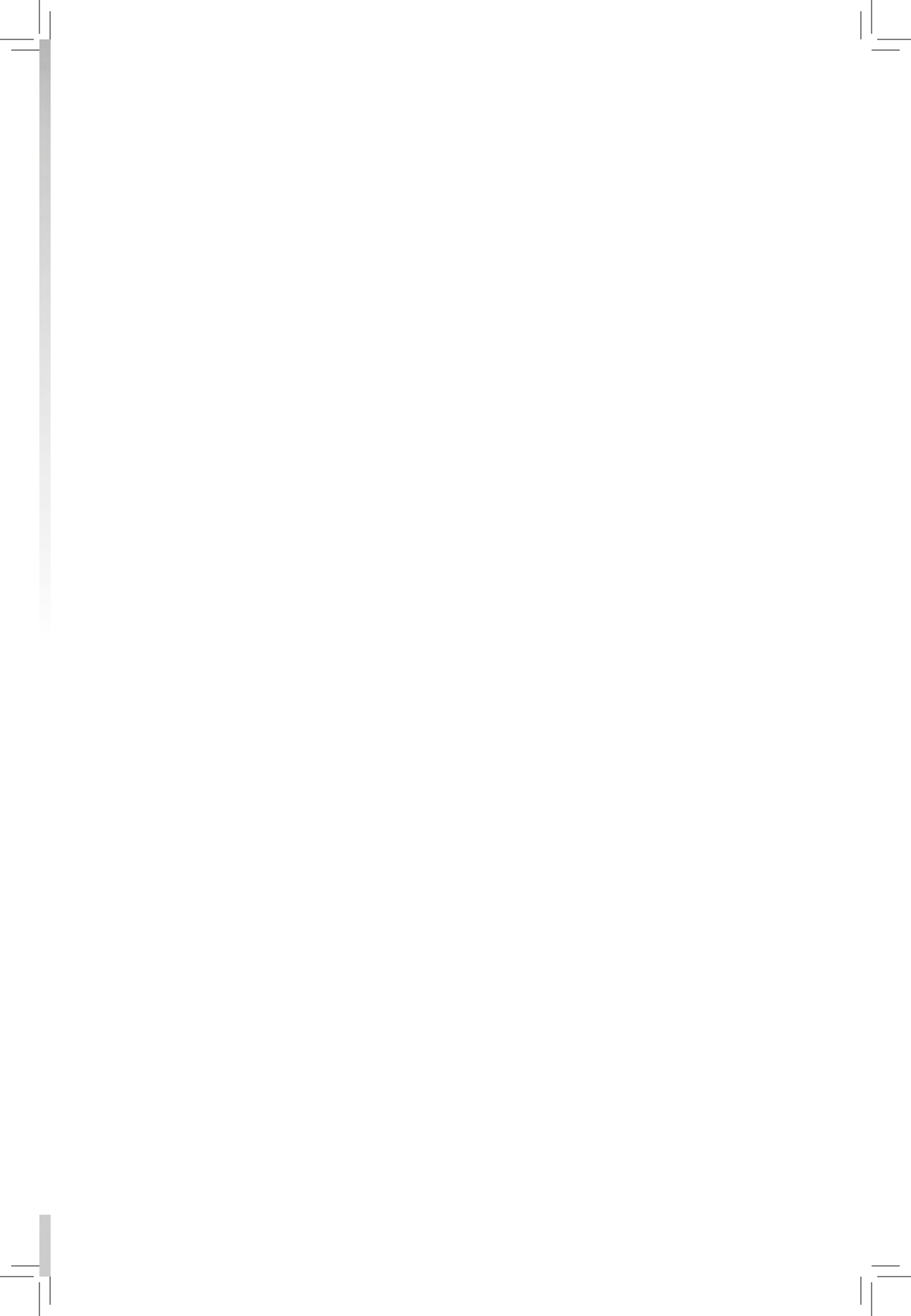
זו הייתה מסירות נפש עצומה. אין מילים שיכולות לבטא את תעצומות הנפש והמסירות הרבה לקיום המצוות של מרת שרה וחברותיה.

פרק 1

תלאות ונדידות

קרבנות מלחמת העולם השנייה, ליד קורסק

שבועיים בלבד לאחר חתונתם של ר' זלמן ושרה,

פרצה במלוא עוזה מלחמת העולם השנייה אשר הטילה את צלה הכבד על אירופה כולה. בתחילה נדמה היה כי המלחמה מתרחשת הרחק מקורסק ולנינגרד, אך ככל שעבר הזמן התקדמו הגרמנים והחלו לכרסם בשטחה של ברית המועצות.

הוריו של ר' זלמן, ר' יהודה ומרת מיכלא, העדיפו להישאר בקורסק במקום לברוח עמוק אל תוך רוסיה כפי שעשו רבים אחרים. הם זכרו את יחסם של הגרמנים כלפי היהודים במלחמת העולם הראשונה, וסירבו להאמין לשמועות על ההשמדה ההמונית המתרחשת. כמו כן, מעבר מקום היה כרוך בקושי כלכלי רב, שכן ר' יהודה תמיד נאבק קשה לפרנס את משפחתו. יתרה מזו, זמן קצר קודם לכן נפטר בקורסק אביו של ר' יהודה, ר' חיים דב, דבר שהקשה עוד יותר על קבלת ההחלטה.

אולם אז עבר בקורסק ר' דוד הורודקער, והתארח בביתם של ר' יהודה ומשפחתו. הוא טען בתוקף כי ממקום סכנה צריך לברוח. ר' יהודה עשה כעצתו, וזמן קצר לאחר מכן הצליחה המשפחה לעלות על הרכבת האחרונה שיצאה מקורסק עמוק יותר אל תוך שטחה של רוסיה. למחרת כבר נכנסו הנאצים לעיר וטבחו באלפי אנשים. חייהם של ר' יהודה ומרת מיכלא ניצלו ולאחר נדודים ותלאות רבות תחת הפצצות, הגיעו בני הזוג לעיר סמרקנד שבאוזבקיסטן.

באותה העת הגיעה הרעה גם ללנינגרד כשגייסות גרמניה הטילו מצור על העיר תוך מטרה לכבשה, הם הפציצו את כל הגשרים שחיברו את העיר אל העולם הגדול, ומאות אלפי תושבים נמלטו מהעיר כשבגדיהם לעורם.

מטוסי הצבא הגרמני הפציצו את העיר ללא הרף, וגרמו לאבידות עצומות בנפש וברכוש. בניינים רבים קרסו תחת ההפצצות, מחסני המזון חוסלו, רעב כבד פשט בעיר ומאות אלפים מתו ברעב.

רגעים ספורים בטרם הושלם המצור הגרמני על העיר ונחתמה גורלה, הצליח ר' זלמן יחד עם רעייתו שרה להימלט על גבי הרכבת האחרונה שיצאה מלנינגרד. יחד עם משפחותיהם של ר' אייזיק ופעסיא קרסיק, ר' נחום ושרה וולסוב ור' ישעי' ושרה גופין.

ר' סענדער פרידמן, דודו של ר' זלמן, לא רצה לעזוב את העיר באומרו: "הכדור יודע את הכתובת". לבסוף, פגע בו רסיס מפצצה שנפלה בסמוך לביתו והוא נהרג במקום. רעייתו לאה ובתו בת השמונה-עשרה ניסו להימלט לסיביר, אך הרכבת שלהן הופצצה בדרך והן לא שרדו.

• הבריחה מלנינגרד

ר' אייזיק קרסיק

ר' אייזיק קרסיק מתאר בזיכרונותיו את יציאתם מלנינגרד:

"החלטנו לעזוב את העיר ולברוח למקום רחוק, שקט ורגוע. ר' ישעיה גופין המליץ לנו לנסוע לעיר סמרקנד שבמדינת אוזבקיסטן, ששם גר אחד מאנ"ש, ר' שמחה גורודצקי, והוא יעזור לנו להסתדר במקום. קיבלנו את המלצתו הטובה והתארגנו ליציאה לשם.

תחנת הרכבת בלנינגרד

בריחה מלנינגרד הייתה משימה קשה וכמעט בלתי אפשרית, שכן השלטונות אסרו על האזרחים לצאת את העיר. שומרים רוסיים חמושים הוצבו בתחנות הרכבת לשמור שאיש לא יחמוק מהעיר המופצצת. רק לילדים עם אמותיהם הם התירו לצאת מהעיר. אבל המבוגרים נצטוו להישאר בעיר בכל מחיר.

בעיה נוספת לצאת מהעיר הייתה קשורה לצבא. חיילים עמדו בתחנת הרכבת וגייסו לצבא את כל הגברים, אך היות שהיה בידי «פטור» מהגיוס הראשוני, יכולתי להתחמק מהם.

משקיבלנו את ההחלטה לברוח לסמרקנד, המלצתי לקרובי וידידי לנהוג כמותנו ולברוח אף הם, וכך להציל את נפשם מהתופת הנאצית: אחותי שרה ובעלה נחום וולסוב, וכן ידידי ר' זלמן לוין הצטרפו, אך רבים אחרים סירבו ולא הסכימו לצאת את לנינגרד, מפחד "מי יודע" מה יהיה בסמרקנד."

למחרת תשעה באב, ביום שני י"א אב תש"א, יצאנו מלנינגרד ברכבת לכיוון דרום מזרח. המשפחה והידידים הגיעו להיפרד מאתנו בתחנת הרכבת והמעמד היה מרגש מאוד. בחלל האוויר עמדה ההרגשה הנוראית שזה המפגש האחרון שלנו עימם, דבר שאומת בסופו של דבר, והיו הרבה דמעות, בכיות ונשיקות.

גויים עמדו בפתח הרכבת וניסו למנוע מפסיה והילדים לעלות לרכבת, בגין דמותם היהודית, אך הם נדחקו בכוח לרכבת, תוך כדי הכניסה וסחיבת המזוודות, והרכבת יצאה לדרכה.

מעל רכבת בני אדם נדחסו אל תוך הרכבת, היא היתה מאוד ארוכה, לקטר חוברו למעלה מתשעים קרונות וכל מקומות הישיבה והמעברים היו מלאים ועמוסים עד תומו. הרכבת הזדחלה לה באיטיות ובקושי. שבוע ימים ארך המסע המפרך עד לסמרקנד. התחושה הקשה של עזיבת עיר העומדת בפני חורבן גרמה כנראה גם לקטר לקרטע ולנסוע באיטיות...

יציאת הרכבת את לנינגרד המופצצת לוותה באנחת רווחה חרישית של כל הנוסעים שיצאו מהתופת וכאילו באחת הם חזרו לחיים, אבל לפתע נפוצה שמועה בין כל נוסעי הרכבת שהגרמנים הפציצו מהאוויר את אחת הרכבות שנסעו בדרכנו, והרכבת ההיא וכל יושביה עלו באש ההפצצה הכבדה.

כיממה לאחר יציאתנו את לנינגרד, בשעת בוקר מוקדמת, נשמעו היטב קולות מטוסי הקרב, המפציצים הגרמניים הכבדים המסיירים באוויר באזור, כל נוסעי הרכבת התעוררו משנתם ושקט ודממת מוות נפלה על כולם, אפילו הילדים הקטנים והתינוקות שתקו. מנועי הקטר הגבירו את מהירותם, כאילו להצליח להתחמק מיעף להק מטוסי הקרב המהירים.

בסופו של דבר בחסדי ה' יתברך ניצלנו מהתופת, כנראה שבורא העולם סימא את עיני הטייסים המנוסים והם לא הבחינו בנו.

אגב, הנסיעה בתוך רכבת הותרה אך ורק לילדים ואמהותיהם, לכן אני ועוד כמה אנשים טיפסנו על גג הרכבת, וכך יכולנו לצאת מלנינגרד. אבל בעצירה הראשונה של הרכבת קפצתי מ'מקום הישיבה' שבגג והצטרפתי למקום הישיבה של פסיה והילדים שבתוך הרכבת."

• ההגעה לסמרקנד

תחנת הרכבת בסמרקנד

לאחר כשבוע ימים של נסיעה, הגיעו החסידים מלנינגרד לתחנת הרכבת של סמרקנד, אך היה זה בעיצומו של יום השבת. הרכבת עמדה להמשיך במסעה לתחנות הבאות, אך החסידים לא רצו לרדת ולחלל את השבת. הם נשארו אפוא לשבת בקרון, ולהמתין בסבלנות לצאת השבת כשהם מקווים שהרכבת תמשיך

במסעה רק לאחר השבת.

ברגע שנצפו שלושה כוכבים בשמים, החלו החסידים לזרוק במהירות את מזוודותיהם הכבדות דרך החלונות הפתוחים, בעוד הנשים קפצו החוצה עם הילדים בזריזות ובעוד הגברים עדיין על הרכבת חידשה הרכבת את תנועתה וחישי מהר קפצו כולם ממנה והתיישבו על הקרקע כשהם מותשים מהמסע המפרך.

הלילה ירד ור' זלמן נשאר ללון, יחד עם שאר החסידים, על ספסלי העץ של תחנת הרכבת. ר' זלמן הגיע לעיר וארץ זרה שבה הכיר מעט מאוד אנשים, מלבד חסידים בודדים שהיגרו לשם מעט לפניו. ובכל זאת, הוא היה שמח ומאושר על שהצליח להימלט מלנינגרד, ושוב אינו שומע מעליו את רעש מטוסי הקרב הגרמניים.

למחרת הגיע ר' שמחה גורודצקי לתחנת הרכבת עם סוס ועגלה, וסייע למשפחות החסידים להתאקלם בעיר. זמן קצר לאחר מכן פגש ר' זלמן את הוריו, שכאמור, היגרו אף הם לסמרקנד.

• החיים בסמרקנד

רחוב מרכזי בסמרקנד

אודות החיים הקשים בסמרקנד מספר ר' מאיר גורקאוו:

"בתחילת בואם אל המקום החדש עברו על כולם תלאות ומצוקות רבות, כי המצב החומרי של כל אחד היה הרוס וחרב, כל הונם ורכושם עזבו במקומות מגוריהם, כי לא היה בכדי זמן אלא להמלט

על נפשם ולהציל את הנפשות. כמעט כולם באו ערומים ויחפים לוקים ומעונים וחולים, מטלטול הדרך ונדנודי הדרך הקשה אשר ארכה זמן רב עד בואם אל מקום מנוחה, וגם כשבאו נשארם בלי משען ומשענה, כי לא היה במה להאחז ולהתעסק ולמצוא מקור לפרנסה, דוחק גדול היה גם בדירות, רבים שכבו בחוצות והתגוללו באשפתות. העינויים והיסורים גברו כל כך עד שבאו לידי חליים רעים ר"ל.

ונוסף לזה התחיל עוד הרעב להרע ולהציק ביותר, אשר זו היתה התוכחה היותר קשה ומרה, כי לבד זאת אשר צרור הכסף אשר היה ביד כל אחד נתמעט מיום אל יום, עוד זאת אשר בקשיים ותלאות רבות עלתה להשיג ככר לחם, כל הימים לרבות הלילות עמדו אנשים למאות בשורות הארוכות, איש אחר איש, על יד החנויות ללחם. ואלה אשר עלתה בידם להשיג ככר לחם נחשבו מן המוצלחים, כי ברוב הפעמים לא הספיק הלחם שבחנות לכל השורה.

. . כל הבתי חולים היו מלאים מפה אל פה, עד אפס מקום להחולים הרבים אשר נתרבו מיום אל יום. הרבה חללים הפיל הרעב, עד אשר החבריא קדישא לא הספיקו להביאם לקבר בזמנם, גם אחרי עסקם ועמלם בזה בעמל רב הרבה ימים היו מונחים מתים רבים בבתי החולים ובבתיהם, וגם היו אשר התגוללו בחוצות עד אשר הובאו למנוחת עולם. היו מעטים אשר היו שבעים ללחם ועזרו במעט להקל להרעבים. אבל אין הקומץ משביע, ועזרתם היה כאין”.

אך למרות כל זאת, לא פסקו הפעולות הרוחניות של החסידים:

”כל אברכי התמימים התחזקו בקביעות עתים לתורה, ללימודי הנגלה, וללימוד דא”ח, וגם איש לא נעדר. לפרקים מזומנים התוועדו בהתוועדות של אהבת אחים, איש את רעהו החזיקו להתעסק בתורה ועבודה, כולם היו שמחים בחלקם. והברכות שהתברכו בשתיית לחיים הי’ רק באחת, שיעזור השי”ת להתראות פנים אל פנים עם כ”ק אדמו”ר שליט”א בשובע שמחות”.

• הוריו של ר' זלמן בסמרקנד

ר' יהודה לוין

לאחר שעבר לסמרקנד, עבד ר' יהודה כסנדלר, ובשל כך קיבל את הכינוי ”יודל דער שוסטער” [=יודל הסנדלר]. ר' יהודה תיקן נעליים ישנות והרוויח רק פרוטות ספורות שהספיקו בקושי לקניית אוכל, שכן הוא לא דרש מחיר גבוה עבור עבודתו מכיון שלאנשים לא היה הרבה כסף.

ר' יהודה היה מטבעו אדם שקט וצנוע, אשר מעשי חסד וצדקה היו עבורו דבר שבשגרה. דוגמא לדבר ניתן לראות מהסיפור הבא:

יום אחד, בעודו עומד ומתקן נעליים של מישהו, נכנסה אישה והניחה לפניו את נעליה שהזדקקו לתיקון. היא ביקשה ממנו לתקן לה את זה מייד, לפני כולם שכן היא נזקקה לזה במיידיות. ר' יהודה ענה לה שהוא קודם יסיים את הנעליים אותם היה באמצע לתקן, ורק אז יטפל בשלה. האישה התרגזה: ”אני צריכה את זה בדחיפות עכשיו, אינני יכולה לחכות!”, אך ר' יהודה השיב לה בשלווה שאיננו יכול לעשות זאת מיד, ויתקן לה את הנעליים רק לאחר שיסיים את הזוג הנוכחי.

”אני מוכנה לשלם לך הרבה יותר, רק תתקן לי אותן עכשיו!” התעקשה האישה. ”אי אפשר לשלם יותר” ענה לה ר' יהודה. ”אתה חושב שאין לי כסף? אני אראה לך!” אמרה בכעס. ר' יהודה השיב לה ברוגע: ”לא, אינך יכולה לשלם לי יותר. אני מתקן כאן נעליים בחינם עבור אדם עני שאין לו נעליים אחרות. אם כן אינך יכולה להציע לי תשלום גבוה יותר על מצווה

זו". כשמעיה את התשובה הזאת, שתקה האישה והמתינה לתורה בסבלנות.

• שמירת שבת בכל מחיר

ר' זלמן עבד בסמרקנד במגוון עבודות לפרנסתו, ברם לפני שבחר היכן לעבוד בדק תמיד תחילה אם יוכל לשמור שבת בעבודה זו ורק אחר כך עמד על תנאי העבודה והתשלום. כשהגיע לראיון עבודה, הדבר הראשון שהטריד אותו היה אם יאשרו לו יום חופש בשבת. אם המנהל הסכים לכך, ר' זלמן לקח את התפקיד. אם לא – היה עוזב וממשיך לחפש עבודה כזו בה יוכל לשמור שבת. בזמן הזה, אשתו שרה סייעה בהצלת חסידים רבים מגיוס, תוך סיכון עצמי עצום.

מספר ר' אייזיק קרטיק: באחת מהתוועדות חג הגאולה י"ט כסלו בסמרקנד אזל המשקה. היות ולגברים היה סכנה ללכת ברחוב בלילה הלכו לקנות את המשקה שתי נשים - אסתר טייטלבוים ושרה לויץ. כשהן חזרו עם המשקה, אמר להם ר' פנחס ישראל שרייבר מראקשיק: "כל ענינה של ההתוועדות לעשות 'פירות', אם־כן צריכות שתי נשים אלו לזכות אף הן בפירות - ילדים".

יום אחד, בשובו מעבודתו במפעל הסריגה, נעצרה על יד ר' זלמן מכונית שחורה של אנשי המשטרה החשאית הנ.ק.וו.ד. והם 'הזמינו' אותו להתייצב לחקירה. בחקירה שאלוהו לגבי כמה מחסידי חב"ד ששהו בסמרקנד, ובכללם ר' שואל פרידמן. בסיום החקירה ציוו עליו לחתום שלא יספר לאף אחד על החקירה, וכדי להיות בטוחים שלא יזהיר את החסידים וימליץ להם להימלט, לקחו ממנו את הדרכון, שבלעדיו מסוכן היה ללכת ברחוב.

ר' זלמן לא נרתע מהסכנה למען חסיד אחר, ובסיכון עצום יצא אל הרחוב כדי להזהיר את החסידים שהוזכרו בחקירה וזאת תוך שהתחבא ונמלט במשך כל הלילה מעין הכולשת. זוגתו שרה נשארה לבד בבית, וסיפרה, שאכן הגיעו שוטרים באותו לילה לעצור אותו.

בדרך לא דרך הצליחה שרה להשיג דרכון מזויף עבורו והם ברחו לטשקנט, שם התחבא ר' זלמן אצל מספר משפחות של חסידים בניהם משפחת קליבנוב, גלפריץ ומשפחת מאיר ודבורה סטמבלר. באחד הימים נקשו על דלת בית משפחת סטמבלר לצורך חיפוש, והגברת דבורה סטמבלר בתושייתה הרבה זרזה את ר' זלמן לברוח מהחלון, ורק אז ניגשה לפתוח את הדלת. כך היו חייהם, מסע ארוך של פחד מתמיד שהפך כמעט לטבע שני.

טשקנט

• יציאת רוסיה תש"ו

בשנת תש"ו יצאו מאות חסידי חב"ד ובני משפחותיהם את גבולות רוסיה בדרך בלתי חוקית, תוך שימוש בדרכונים פולניים מזויפים. עבור אותם חסידים שחיו באימה תחת השלטון הקומוניסטי, הייתה יציאה זו בבחינת 'יציאת מצרים' - הם ניצלו הן במובן הגשמי והן במובן הרוחני.

אולם ר' זלמן ואשתו לא יצאו באותה יציאה. ר' זלמן היה בטבעו איש אמת, ובשל כך התקשה להשלים עם הצורך לזייף מסמכים ולהתחזות כדי לעבור את הגבול בשלום. על אף שמדובר היה בסכנת חיים תחת השלטון האכזר, יושרו המוסרי מנע ממנו מלברוח בדרך שדרשה עיוות האמת.

גם מבחינה מעשית חשש ר' זלמן שלא יוכל לדבר פולנית ולעמוד במבחן בעת מעבר הגבול. יתרה מכך, היו לו הורים מבוגרים ואם חולנית שפחד לקחת איתו למסע אל הבלתי נודע, מבלי לדעת היכן ימצא עבורה טיפול רפואי. והחשוב מכל - ר' זלמן ואשתו הרגישו שעבור משפחות עם ילדים קטנים נחוץ יותר לברוח מן המדינה בהקדם ואילו הם יוכלו לחכות.

בשל סיבות אלו, נותרו ר' זלמן ורעייתו עוד שנים רבות לאחר מכן בברית המועצות.

• בריחה למוסקבה

בקיץ תש"י נאלץ ר' זלמן לברוח שוב. הוא ואשתו נדדו למוסקבה ושכרו דירה בקומה השנייה של אחד מבנייני פרבר מוסקבה הנקרא 'פרלובקה'. זמן קצר לאחר מכן עברו למוסקבה גם הוריו של ר' זלמן, ר' יהודה ומרת מיכלא והתגוררו בסמיכות אליו.

את התעקשותו על עבודה המאפשרת שמירת שבת המשיך ר' זלמן גם במוסקבה. הוא החל לעבוד במפעל המאפשר זאת, אך לאחר זמן מה פנה אליו המנהל בפתאומיות: "חבר לויין, אתה חייב להגיע לעבודה גם בשבתות. מחייבים אותי מלמעלה". אולם ר' זלמן השיב בתקיפות: "אני מוכן ללכת לכלא, אבל לא לחלל שבת". וכך, נותרה משפחת לויין ללא הכנסה. ר' זלמן יצא שוב לחפש עבודה, אך התקשה למצוא מקום שיאפשר לו יום מנוחה בשבת.

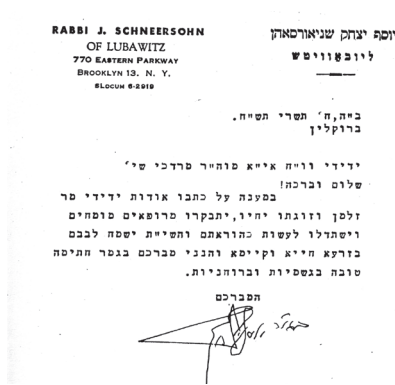
רחוב מרכזי במוסקבה, תש"י"ב

ר' זלמן היה בקי בתחומים רבים בתורה, ידע היטב לערוך לוח שנה עברי ואף להחליף מגיד שיעור ללא הכנה. פעם, כשלא הגיע המגיד שיעור הקבוע, פתח ר' זלמן את הספר בלי הכנה מוקדמת והחל ללמד בעצמו. כל הנוכחים השתאו מהסבריו המבריקים, וביקשו ממנו להמשיך וללמד גם בעתיד. אך ר' זלמן

סירב בענווה: "לא אתפוס את מקומו של אותו איש".

כמו אביו, גם ר' זלמן היה בעל מידות טובות ואופי שקט וצנוע. אנשים היו אומרים שאפילו זכוב אינו יכול להרוג. ידי זהב היו לו וכל מה שהתחייב לעשות, עשה ברמה הגבוהה ביותר. הוא ידע מלאכות רבות - נגרות, בישול, תפירה ועוד, אך מעולם לא התגאה בכישרונותיו. תמיד ענה בענווה: "אני אנסה, אולי זה יצליח". אולם למרות כל מעלותיו וכשרונותיו, לא תמיד הצליח למצוא עבודה שתאפשר לו לא לעבוד בשבת בגין כך פעמים רבות שהרעב והעוני הורגשו בביתו.

• הולדת התאומים

מכתב הרבי הרי"צ לרב שוסטרמן

ר' מרדכי שוסטרמן לצד הרבי

כעשר שנים חלפו מאז נישואיהם של ר' זלמן ושרה אך עדיין הם לא זכו להיפקד בפרי בטן. בכל מקום שבו התגוררו הם ביקרו אצל רופאים, פרופסורים ומומחים, אך אף אחד לא ידע לומר את הסיבה שבגינה לא זכו לילדים. הם טענו שזה רק ענין של זמן עד שיוולדו להם ילדים ולא באמת בעיה הדורשת טיפול. פרופסור אחד אפילו אמר לשרה: "אם מישהו יתן לך תרופה כלשהי, זה רק יזיק לך. את בסדר". אולם המציאות הראתה שכעבור עשר שנים הם עדיין לא נפקדו.

ידידיהם של ר' זלמן ושרה, שכבר הגיעו לארצות הברית, השתדלו עבורם אצל הרבי הרי"צ וביקשו ברכה לזרעא חיא וקיימא. בח' תשרי תש"ח שלח הרבי הרי"צ מכתב לר' מרדכי שוסטרמן, בו הוא כותב:

"במענה על כתבו אודות ידידי מר זלמן וזוגתו יחיו, יתבקרו מרופאים מומחים וישתדלו לעשות כהוראתם והשי"ת ישמח לבכם בזרעא חייא וקיימא והנני מברכם בגמר חתימה טובה בגשמיות וברוחניות".

באותה זמן נכנסה מרת אסתר לנגזם ליחידות, וגם היא ביקשה ברכה לילדים עבור חברתה שרה, והרבי הרי"צ בירכה: "זיי וועלן האבן לעבעדיקע און געזונטע קינדער" [=יהיו להם ילדים חיים ובראים].

זמן קצר לאחר מכן הלכה שרה ברחוב וראתה שלט קטן עליו נכתב 'רופא גניקולוג'. היא

נכנסה וראתה משרד צנוע שבו יושב רופא מבוגר. הוא בדק אותה ולאחר מכן נתן לה מרשם לטבליות קטנות אותם תיקח במשך תקופה.

ביום רביעי, ב' תמוז תשי"ב, לאחר שלש-עשרה שנים של המתנה וציפייה דרוכה, התקיימו ברכותיו הק' של הרבי הרי"צ ולר' זלמן ולזוגתו שרה נולדו זוג תאומים – בן ובת. ר' זלמן חפץ במאוד לקרוא לבנו על שם הרבי הרי"צ, אך הפחד הנורא ששרר אז לא אפשר לו, וברגע האחרון החליט לקרוא לבנו על שם הסבא, הרב משה חיים.

עוד בהיותו של ר' זלמן בלנינגרד ביקשה ממנו דודתו שכאשר תיוולד לו בת שיקרא לה על שמה. הדודה ביקשה זאת תוך שהוסיפה שהיא בטוחה שבמשפחתו של ר' זלמן תיקרא הילדה בשמה היהודי ולא תשנה את שמה לנוסחה הרוסית. ר' זלמן לא שכח את הבטחתו לדודתו, ולביתו קרא על שמה - לאה.

בברית המועצות, במשפחות יהודיות ששמרו על דתם, כשנערה הייתה מתחתנת ניסו לשמור במסמכים הרשמיים את שם משפחת נעוריה ולא לשנות לשם המשפחה של בעלה. הסיבה לכך הייתה שאם יחפשו את הבעל וירצו לאסור אותו, האישה לא תהיה מעורבת כיון שהיא נושאת שם משפחה אחרת.

גם במשפחת לויין, שרה נשאה בשם נעוריה, וכשהילדים נולדו, הם נרשמו בשם המשפחה של אימם. לפיכך, שם משפחתם של התאומים היה מויזעס, ור' זלמן היה היחיד במשפחה עם השם לויין. כך הדבר נשאר עד שהם הגיעו לישראל, שם שינו כולם את שם משפחתם ללויין.

• החיים במוסקבה

ר' יהודה עם נכדו משה חיים

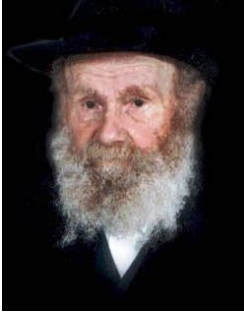
משפחת לויין גרו בקומה השנייה של בית מגורים קטן, בדירתם לא היה מים והיה צורך לשאוב מים מהבאר שבחצר ולהעלותם בדליים אל הבית. לאחר לידת התאומים, התמסרה האם לגידולם באופן יוצא דופן. למשל, את החיתולים היה צריך לכבס ביד, ושרה לא התעצלה: היא הביאה מים, הרתיחה את החיתולים וגיהצה אותם. יום אחד נכנסה חברה שלה וראתה את כל זה והתפלאה: "למה את עובדת כל כך קשה? הרי הם ילכלכו שוב. פשוט תשטפי אותם". אבל שרה ענתה: "איך אפשר לעטוף תינוק בחיתול שלא הורתח ולא גוהץ?".

הסבא ר' יהודה היה עוזר עם הילדים בכל דרך שהיה יכול. שעות רבות היה מנענע את עגלת הילדים ביד אחת, כשביד השנייה מחזיק ספר

תהילים וקורא פרק אחר פרק. הילדים היו נרדמים ושרה הייתה מעדכנת אותו בכך אולם הוא היה ממשיך לנדנד את העגלה, תוך שטוען: "אם אפסיק, הם עלולים להתעורר!".

לא רחוק מביתם התגוררה שכנה שהייתה לה פרה, וכל פעם מישהו אחר ממשפחת לויין היה הולך אליה ומשגיח על החליבה ולאחר מכן היו קונים ממנה את החלב.

• מעבר לטוקומס

ר' מולע פרוס

פעם הגיע ר' מולע פרוס למוסקבה בקשר עם עסקיו ובשל נסיבות הזמן והמקום, נאלץ להישאר בעיר לשבת. לאחר שחשב היכן יוכל לשהות בשבת, נזכר בידידו משכבר ימים המתגורר בעיר, ר' זלמן. כיוון שלא היה באפשרותו להודיע מראש, ניגש ר' מולע לביתו של ר' זלמן סמוך לכניסת שבת, נקש על הדלת וביקש לשבות אצלו.

ר' זלמן קיבלו בשמחה ובמאור פנים אולם מרת שרה חשה אי נוחות גדולה, שכן לא היה לה מה לשים על שולחן השבת. אם היא הייתה יודעת קודם לכן שעתידים להתארח אצלה, היא הייתה יכולה ללוות מעט כסף ולבשל משהו, אבל זה כבר היה מאוחר מדי.

במהלך השבת ר' מולע הרגיש מאד לא בנוח כי הוא הבין את המצב אליו נקלע. בלילה, ישן בחדר עם ר' משה חיים, בנו של ר' זלמן. למחרת הלך ר' מולע נסער מצד לצד של הבית באומרו: "ר' זלמן, איך אתה, עם ראש כמו שלך ועם ידיים מוכשרות כמו שלך, לא יכול למצוא עבודה כדי שלא תצטרך להיות רעב ללחם?".

לאחר השבת החליט ר' מולע לעשות כל מאמץ כדי למצוא לר' זלמן עבודה כשבד בבד, יוכל לשמור בה את השבת. הוא חזר לביתו בריגה, שם החל לסרוק אזורים נרחבים, עד שלבסוף מצא מפעל בעיירה קטנה בשם טוקומס, מרחק של כשבועים קילומטר מריגה.

מנהל העבודה של המפעל היה יהודי בשם זלמן טריפסקין ור' מולע שיחד אותו בשביל שיסכים לקבל את ר' זלמן לעבודה ויאפשר לו לשמור את השבת. וכך אכן היה, ר' זלמן לויין ומשפחתו עברו בחודש טבת תשט"ז לגור בעיירה הזאת, בסמיכות למפעל, ומני אותו יום החל ר' זלמן להתפרנס כדי צרכו.

פרק ג
המאסר

רחוב בטוקומס

מספרת ביתו של ר' זלמן: "טוקומס הייתה עיירה קטנטנה

שאליה הגענו בשנת תשט"ז. האזור היה בעל אופי יהודי יחסית, שכן הקומוניזם חדרו לשם רק לפני מלחמת העולם השנייה, ולכן נותרו שם יהודים רבים שעוד ידעו על תורה ומצוות. עד אשר השתלטו הקומוניסטים על לטביה, היו בטוקומס בתי כנסת אחדים. לאחר מכן הם הסבו בית כנסת אחד לאולם ספורט ואחר לחדר אוכל צבאי. בית הכנסת האחרון בעיר, נותר על מקומו

שומם, צמוד לדירתו הישנה של הרב המקומי. בדירה זו התגוררנו במשך שהותנו בעיירה."

הוריו של ר' זלמן נשארו להתגורר בביתם במוסקבה עם בנם הצעיר ר' מוט'ל אך כעבור זמן קצר, אביו, ר' יהודה, נפטר. כיוון שר' זלמן היה בשנת אבלות, נדרש לו מניין לתפילות. הוא ייסד אפוא מניין חשאי, ויהודים קשישים החלו להגיע שוב לתפילות שלוש פעמים ביום, וכן בשבתות ובחגים, כשבין מנחה לערבית היה ר' זלמן לומד תורה עם חבורה זו. מלבד זאת, ר' זלמן גם שחט עופות לאלו שביקשו זאת, ומאז שהוא הגיע לעיירה ניתן היה לראות במקום פריחה רוחנית.

פעילותו של ר' זלמן הייתה לצנינים בעיני הממשלה ולבסוף אנשי הנ.ק.וו.ד. עלו על כך, והדבר לא מצא חן בעיניהם. הם החתימו את המתפללים על הצהרה שפורסמה אחר כך בעיתון המקומי, שהם אנשים סובייטיים שלא מעוניינים בדת, ורק היהודי זלמן לזין, שהגיע

ממוסקבה, הכניס את עניני הדת לעיר בכפייה. בסיום ההצהרה נכתב שהם מוסרים בשמחה את מפתחות בית הכנסת ואת ספרי התורה לידי הממשלה...

• עשר שנות עבודת פרך

הבית בטוקומס בו אסרו את זלמן

בי"ב לחודש אדר תשי"ח, בשעה 2 בלילה, פרצו בלשי המשטרה לבית משפחת לויין. הם הציגו את עצמם והראו צו לחיפוש והחרמת רכוש. הם החלו לחפש בבית אחר מסמכים מפלילים או כל פיסת מידע אחרת כשתוך כדי חוללו מהפיכה בבית. לבסוף, לקחו אתם מה שלקחו, וכן את ר' זלמן שהועבר למאסר.

מספר ר' משה חיים, בנו של ר' זלמן: "כשהוציאו את אבא, לפני שעזב את הבית, הוא הסתובב אלינו, היינו אז בני חמש וחצי וישבנו על המיטה רועדים מפחד, ואמר לנו: "אל תדאגו, אני אחזור מהר". והשוטרים הוציאו אותו מיד החוצה".

תחנת המשטרה בטוקומס

אחד עשר חודשים ישב ר' זלמן בכלא בריגה עד למועד משפטו. כל משך התקופה הזאת יכלה

זוגתו שרה להעביר אליו אוכל, בהגבלות מסוימות, אולם לא יכלה לראותו או להתכתב עימו. זו הייתה תקופה לא קלה כלל ועיקר, לא רק מצד הגעגועים העזים לאבא שהורגשו היטב במשפחה, אלא גם המצב הכלכלי הירוד שנגרם פתאום בשל החוסר במפרנס.

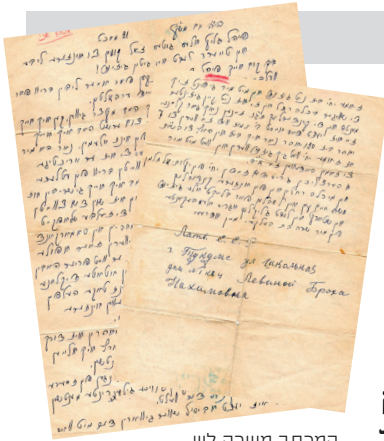
ר' זלמן ישב בבית הכלא בריגה, וזוגתו שרה יצאה מגדרה כדי לסייע לו. היא הייתה נוסעת למשך תקופות ארוכות כדי לפעול למענו, בעוד הילדים נשארו בהשגחת הסבתא בטוקומס. כך התנהלה לא רק בתקופת ההמתנה למשפטו, אלא במשך כל השנים שבהן ריצה את עונשו במחנות, היא לא פסקה מלפעול כדי לשחררו.

מיד עם מעצרו יצרה שרה קשר עם עורכת דין, לוותה כסף ושילמה לה כדי שתעזור לשחרר במהירות את ר' זלמן. בזמן המשפט הגיעו כל עובדי המפעל בו עבד ר' זלמן, בכדי להעיד על חפותו. הגיעו תשעים וחמש אנשים, כולם לא יהודים, ובאו בטענה לשופט: "מדוע אתם מחזיקים את מר לויין, הרי הוא לא יכול אפילו להרוג זבוב. הוא אדם כל כך ישר והגון". השופט השיב: "אנחנו יודעים מה אנחנו עושים". העדים כתבו עצומה בבקשה לשחרר את זלמן וכולם חתמו עליה אך שום דבר לא עזר ובסיום המשפט נגזר על ר' זלמן עשר שנות עבודת פרך.

ר' זלמן היה איש שקט, אך מלא בדעת ובחכמה. בזמן הראשון למאסרו, עוד כשישב בכלא, רשם ר' זלמן את הפיוטים לימים נוראים, על מנת שלא ישכח אותם במשך הזמן. בנוסף לכך, הוא חישב והכין לעצמו לוח שנה לפיו יוכל לדעת מתי חלים החגים והשבתות. ר'

זלמן הוא היה מתפלל בעל פה ובעזרת זיכרונו המעולה היה גם חוזר ולומד תורה וחסידות.

• דרישת שלום לסבא

המכתב משרה לזמן לחברתה אסתר לנגזם

באותו הזמן כתבה שרה מכתב לחברתה, אסתר לנגזם, שהתגוררה בקראון הייטס, ושטחה בפניה ברמזים את מצבם האיום כאשר בעלה עצור וילדיה רעבים ללחם (תרגום מיידיש):

“על תמיהתכם שקיצרתי במכתבי הקודם, אוכל להסביר את הסיבה לכך: בהתחלה כתבתי מכתב מפורט אודות כולנו, אבל הייתי מסופקת בכתובת שלכם, ולכן שלחתי את מכתבי השני בו כתבתי רק כמה מלים. במכתבי הראשון כתבתי שזלמן ש״י מאד חולה [=מסובך עם השלטונות] וכבר נמצא שנה שנייה בסאנטוריום [=בית הכלא].

ר' פרץ מוצ'קין

יש לו את אותה מחלה כמו שהייתה אצל שמחה [גורודצקי] בסמרקנד [=עצרו אותו], והרופאים אומרים שזה יכול לקחת הרבה זמן [=הממשלה עצרה אותו לעשר שנים]. אבל אנחנו מקווים להשי״ת שתהיה לו רפואה שלמה [=שישתחרר מהכלא] בהקדם ויבוא הביתה ויהיה אבא לילדים הקטנים. והשי״ת יעזור לנו שנוכל לגדל ביחד את ילדינו ולרוות הרבה נחת מהם. כי גם מרדכי יודע כמה שנים צפינו להולדתם ועכשיו אני צריכה לכד להעמיד אותם על רגליהם שיהיו בני אדם.

ומשאלת לבי, כמו משאלת לב כל הורה, שילדיו יגדלו להיות למדנים גדולים ויביאו תועלת לעולם. אבל עכשיו נהיה לי קצת יותר קשה, כיוון שזלמן ש״י לא בריא [=עצור] ואני נמצאת יחד עם חמותי מיכלא רחל, שהיא אישה לא בריאה, והילדים, שיהיו בריאים, עדיין קטנים מאד. עכשיו, זאת אומרת ב' תמוז הם יהיו בני שבע, עד 120 שנה. אבל אני מבקשת ומקווה לה' שזלמן ש״י יתרפא [=ישתחרר] במהרה ויוכל יחד איתי לגדל אותם, א״ה.

ד״ש לבבי לסבא ש״י [=הרבי שליט״א] מיקותיאל זלמן ומיכלא רחל, ומילדינו משה חיים'קע ולא'ה'לע. תהיו כולם בריאים וחזקים ותהיו מאושרים. ד״ש לכל המכרים ממני שרה בת עלקא״.

מכתב נוסף שהגיע לידנו מאותה תקופה, הוא מכתב שכתב ר' מולע פרוס לר' פרץ מוצ'קין בח״י אייר תשי״ט, לאחר שעזב את רוסיה והיגר לפולין. במכתב בישר לו על המאסר הנורא ומפציר בו שיעתיר אצל הרבי עבור ר' זלמן:

”בודאי אתה מכיר את זלמן לעווין הידוע באנ”ש בשם זלמן קורסקער, והוא בעת צרה ונתפס לעשרה שנים. בביתו עזב שני ילדים יקרים, זוגתו אשה צנועה, ובריאותה של אמו לא על צד היותר טוב, ותבקש ותתחנן אצל כ”ק שיעורר רחמים רבים ויתפלל בעדו. רציתי לכתוב בעצמי רק כיון שעדיין לא קבלתי תשובה רפו ידי ואני מפחד שמא לא כתבתי כראוי”.

עול הפרנסה וחנינוך הילדים נפל על כתפי אשתו של ר' זלמן, מרת שרה. אולם למרות הכל, היא המשיכה לשמור על הצביון החסידי בבית, דיברה רק ביידיש עם ילדיה, והשקיעה בחינוכם הטהור, כשבעיקר, טיפחה את התקשרותם לרבי שאותו מעולם לא ראתה.

• החיים בתקופת המאסר

הכלא בריגה

המחנות היו רחוקים מבית משפחת לוין, אולם מרחקים אלו לא הבהילו את שרה. היא נסעה ולפעמים אף טסה עד למחנה ותמיד הייתה לוקחת את ילדיה עמה על מנת שלא יישכחו את אביהם ובשביל לחנכם לכיבוד אב. הנסיעה הייתה נערכת פעם בחודש, או אז אפשרו לכל אסיר להתראות עם בני משפחתו למשך שעה או שעתיים ואף לקבל מהם חבילות.

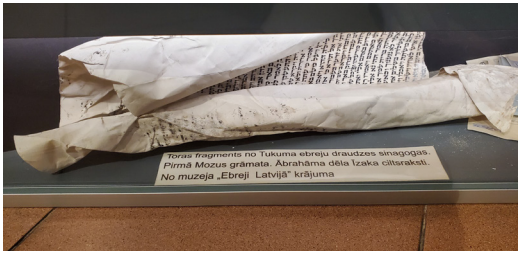

החלון בבית כלא בו העבירו אוכל לאסירים

שרה הייתה מביאה לר' זלמן חבילות שכללו מזון עמיד למשך תקופה ארוכה על מנת שיהיה לו מזון כשר עד לקבלת החבילה הבאה – בחודש שלאחר מכן. לפני שהיו מעבירים חבילה לאסיר, היה צריך לשקול את החבילה בדלפק ייעודי. הפקיד שקל את החבילה ובמידה והיו בה ולו מעט גרמים יותר מהמותר היה הפקיד מוריד את העודף ומחזירו.

מספר ר' משה חיים לוין: ”בכל פעם שהגיע תורו של אבא לקבל חבילה, השלטונות היו מודיעים לאמא, והיא הייתה לוקחת אותנו. פעם, כשהיינו בגיל שבע, עמדנו שעות רבות בתור כדי להגיש

לפקיד את החבילה. זה היה יום שישי, ואמא ראתה שהשעה מתחילה להתאחר. אמא ביקשה מהחייל לקחת את האוכל עבור אבא, ואמרה שהיא משאירה גם את חפציה שלה לשמירה ותבוא לקחתם בפעם אחרת - כל זאת מחשש טלטול בשבת. יצאנו בחשמלית לעבר הבית, עד שאמא הבינה ששבת נכנסת. בלית ברירה היא ירדה איתנו והחלנו לצעוד ברגל לעבר הבית. סבתא, שנשארה בבית, כבר הדליקה נרות וחששה מאוד לגורלנו. צעדנו דרך ארוכה עד שהתעייפנו וביקשנו מאימא שתתן לנו לנוח קצת, אולם היא הסבירה שלאחר מנוחה

יריעה מס"ת שמצאו בדירת הרב מתחת לרצפת עליית הגג.
נמצא במזיאון בטוקומס.

יהיה לנו עוד יותר קשה להמשיך ללכת. לבסוף, הגענו הביתה רק בשעה מאוחרת מאוד."

הפגישות עם האסירים היו מתנהלות בסדר קפדני ביותר: כל האסירים ישבו בצד אחד של שולחן ארוך והמבקרים ישבו מולם. שני שוטרים עמדו בשני צדדי השולחן כשעיניהם

פקוחות על האסירים ועל האורחים. שוטר נוסף היה מסתובב הלך וחזור, להבטיח שלא יועברו חפצים מתחת לשולחן. היו פעמים בהם ביקשה שרה מהשוטרים שירשו לר' זלמן להחזיק את ילדיו על ברכיו, ולמרבה הפלא הם הסכימו. ר' זלמן ישב בקצה השולחן ומולו ישבה אשתו כשעל ברכיו החזיק את שני התאומים הקטנים.

מרת לאה, ביתו של ר' זלמן מספרת: "גם אז, ידענו שיש מי שמאזין לשיחות עם אבא ורושם הכל. לא אמרנו מילה אחת מיותרת. בנוסף, יכולנו גם לשלוח מכתבים לאבא, ואף אבא שלח אלינו. עד היום שמורות אצלי גלויות באידיש וברוסית ששלח אליי אבי לרגל יום הולדתו."

פעם בשנה היו מאפשרים להיפגש עם האסירים למשך עשרים וארבע שעות. בתוך הכלא היו מספר חדרים סגורים במיוחד עבור זה, כאשר המשפחה של האסיר הייתה נכנסת לחדר יחד עם האסיר והיו נועלים עליהם את הדלת לכל משך זמן הפגישה.

מספרת מרת לאה, ביתו של ר' זלמן: "תמיד לקראת פגישה עם אבא, אמא הייתה מסתכלת בלוח השנה, ספרה משהו, ועידכנה את אבא מתי יהיה לה הכי טוב להיפגש. לא הבנתי מה זה משנה באיזה תאריך הולכים, העיקר שנראה את אבא. כשגדלתי הבנתי שאמא הייתה סופרת בלוח השנה את זמן הטהרה שלה כדי שתוכל לפחות להושיט יד לבעלה."

באחת הפעמים בהם הגיעה שרה עם ילדיה לבקר את ר' זלמן במחנה, לא הייתה בימי טהרתה ובשל כך לא יכלה להגיש לו את ידה. היא הביאה עימה חפיסת שוקולד, בתקווה שתוכל להעביר זאת לבעלה באופן מסוים. אולם לאחר הפגישה חזרה שרה עם חפיסת השוקולד בידה, כלעומת שבאה שכן לא יכלה להעביר זאת לבעלה מיד ליד מתחת לשולחן.

ר' זלמן לזמן לזמן במחנה העבודה

בליבה התאכזבה שרה מכך שלא היה באפשרותה להעביר לבעלה את השוקולד, וכשנפגשה עם אחת מחברותיה, סיפרה לה על כך. חברתה הגיבה: "למה לא העברת את זה בעצמך מתחת לשולחן? שום דבר רע לא היה קורה, וזלמן היה מקבל קצת כוח". שרה הופתעה מאוד מתשובה זו, והשיבה: "אילו נתתי לו אותה בזמן

שלא הייתי טהורה, אז הוא לא היה מקבל שום דבר טוב מחפיסת השוקולד הזו, כעת הוא יהיה בריא יותר בזכות כך שלא עברתי על חוקי התורה”.

• החיים במחנה

תנאי המחנה היו קשים מנשוא, הוטלו על ר' זלמן עבודות בניה מפרכות, אך הוא השתדל ככל האפשר להתחמק מעבודה בשבת כשמנסה להשתלב בעבודות שלא כרוכות בחילול שבת. נוסף לכך, גזזו הערלים את זקנו של ר' זלמן, וכיון שהוא לא היה מסוגל לעמוד בצער הרב שהדבר היסב לו, הוא התעלף במקום.

מספר ר' משה חיים: “כשאבא היה במאסר הייתה לו בעיה עם כשרות האוכל. הוא שמר על כשרות מכל משמר ומעולם הוא לא הכניס לפיו אוכל לא כשר, גם אם המחיר היה רעב. בתחילה הורשינו להביא לו חבילה במשקל חמישה ק”ג פעם בחודש, ולאחר מכן פעם בשלושה חודשים בלבד. מהמזון שהגישו לאסירים ניזון אבא רק מלחם וממים, אפילו ה'מרק' הדלוח לא בא אל פיו.

יום אחד הגיע לביטנו יהודי שהשתחרר ומסר לנו דרישת שלום מאבא. הוא ישב איתנו ליד השולחן וסיפר לאמא שאבא תמיד מחלק את מזונו לאחרים. “פעם”, סיפר היהודי, “קיבלתי חבילה מהבית ובתוכה תפוחי אדמה מבושלים בקליפתם. הצעתי לאביכם לאכול, אך הוא סירב. כשהפצתי בו רבות, הוא הסביר את סירובו אשר מאחר ותפוחי האדמה התבשלו בסיר לא כשר, הוא אינו יכול לאכול. ר' זלמן הקפיד על קוצו של יו”ד גם בזמנים הקשים ובכל מחיר”.

דוד אריעב, שישב עם ר' זלמן באותו מחנה, שלח מכתב רווי זיכרונות מתקופת שהותם יחד (תרגום מיידיש):

“ר' זלמן הי' אומר לי תמיד שאסור לקלל את הנהלת המחנה, כי תמיד יכולים להגיע הנהלה יותר גרועה מאלו, ובנוסף, זה לא באשמתם ששלחו אותנו הנה.

אני זוכר שאשתו שלחה לו חבילת מזון והוא נתן לכמה יהודים מזה. אמרתי לו: “למה אתה מחלק, הם הרי אוכלים כל מה שנותנים, ואילו אתה לא אוכל את הבשר וסעודות צהרים?”. אז הוא היה עונה לי: “כשיהודי מבקש צריכים לתת”.

בתוך המחנה הייתה חנות שהיה אפשר לקנות בה אוכל בסכום של חמש רובל פעם בחודש. הכסף היה מצטבר על חשבונו של כל אסיר על ידי העבודה הקשה שעבד במחנה. היות ור' זלמן ישב כבר יותר משליש זמנו, היה לו רשות לקנות. אני זוכר שהיו פעמים בהם ר' זלמן לא קנה שום דבר מהמוצרים שהיה מותר לאכול והוא לא התלונן. שאלתי אותו לסיבת הדבר, והוא הסביר: “בבוקר אני הולך להתפלל, וכיון שאסור לקום מוקדם מדי, אני עושה זאת על חשבון זמן ההמתנה בתור לחנות, וכשמגיע תורי אין לי כבר מה לקנות”.

ר' זלמן לזין במחנה העבודה

במחנה היו גויים צעירים, שנעצרו בגין פשעים חמורים שעשו. אני הייתי ספר במקצועי והייתי מספר אותם בחינם, הם היו אסירי תודה על כך וחיפשו לגמול לי טובה אז ביקשתי מאחד מהם שיעמוד בתור עבור ר' זלמן. הם עשו את זה בחפץ לב ור' זלמן היה קונה להם קופסת סיגריות כתגמול, אולם הם לא רצו לקחת, כיון שהם מאוד כיבדו אותו. שמעתי מהשכנים שלו, הלא יהודים, שאמרו פעם: "איש כזה לא היה יכול לעשות את מה שכתוב בגזר-דין שלו".

במחנה היה בית ספר בו הלכנו ללמוד מספר פעמים בשבוע לאחר העבודה. הקצין שהיה אחראי על המשטר נתן לנו את המפתח לאחד הכיתות והיינו יושבים ומתוועדים שם. ר' זלמן היה מלמד אותי הרבה יהדות שמועילה לי עד עצם היום הזה.

אני הייתי עם ר' זלמן במחנה בדווינסק שנה ותשעה חודשים בערך. באביב תשכ"ה התחיל ר' זלמן להשתדל שיעבירו אותו ל'התיישבות חופשית', היות והוא כבר ישב שני שלישי מזמנו. אני זוכר שהוא סיפר לי שאשתו שאלה אותו למה הוא לא לוחץ בענין זה על הנהלת המחנה. הוא היה עונה לי כל כך רגוע: "עשיתי הכל. כתבתי להם הכל. צריכים לחכות, הרי הם עסוקים לא רק איתי".

באחד מהימים, ר' זלמן עזר לי לכתוב כתב בקשה למפקד שהיה לי בזמן המלחמה, שהיה הקומיסר הצבאי של הרפובליקה בריגה. הוא הבטיח לי, שכשימלא עשרים שנה לניצחון על הגרמנים, שאכתוב לו והוא יבקש מהמועצה העליונה שיוציאו אותי לחופשי. אני זוכר את המלים של ר' זלמן: "דוד, אתה הולך הביתה. כשגנרל לא יהודי מבקש עבור חיל יהודי, ובפרט שה'תיק' שלך אינו באמת 'תיק', אתה תהיה בקרוב עם המשפחה שלך". וכך הווה. כחודש לאחר מכן השתחררתי".

פרק ד
ריגה

הבית בו התגוררו בריגה

כשנתיים לאחר מאסרו של ר' זלמן, בקיץ תש"כ,

החליטה מרת שרה לעבור להתגורר בעיר ריגה, שם התקיימה קהילת אנ"ש שברצונה היה שתשפיע על ילדיה. בנוסף, מחנות העבודה בהם שזהה ר' זלמן היו בסמיכות לריגה, דבר שהקל על שרה בנסיעותיה למחנה.

ידיד המשפחה, ר' מולע פרוס, עזר להם לעבור לריגה. הוא מצא דירת שני חדרי שינה בבית קטן שהבעלים רצה למכור במהירות.

הוא לווה מכספו וקנה את הדירה הזו על שם הסבתא - מיכלא רחל.

ר' מולע תכנן להגר לארץ ישראל, אבל הוא לא יכל להעביר את הכסף שלו. בכך שקנה את הדירה עבור משפחת לוין, עשה טובה גם לעצמו, שכן בארץ, אחיה של מרת מיכלא רחל, ר' מרדכי זלמן מקנוביצקי שהיגר לתל אביב בשנת תרפ"א, החזיר לו את כל העלויות שהוציא עבור משפחת לוין ואף החל לשלוח חבילות בגדים למשפחה. גם דודתה של שרה, אחות אביה, מרת מרים מטצקי, גרה בישראל. היא נסעה לארץ בשנת תרפ"ד והתגוררה בתל אביב. כשנודע לה על גורלם של משפחת לוין, היא החלה לשלוח חבילות בגדים. שרה נהגה למכור את הבגדים ובזכות כך היה לה לה כסף למחייתה ולמחיית ילדיה.

כמו כן הצליחה מרת שרה להשיג עבודה ביתית בתפירת צעיפים וממחטות אותם הייתה מספקת למפעל שהעסיק אותה. בשל כך שהם אפשרו לה לעבוד בביתה, יכלה לשמור את השבת.

משפחות אנ"ש שהתגוררו בריגה היו מאוד מלוכדות ובקשר אחת עם השניה. הם היו עורכים סעודות מלוה מלכה בכל מוצאי שבת, והתוועדויות ביומי דפגרא, וכדי שלא לעורר חשד בכך שרק הגברים מגיעים, היו גם הנשים והילדים מתאספים באירועים אלו. בכל שבוע נערכה התוועדות בדירה אחרת כשהתירוץ שסופק לשכנים היה על פי רוב, שישנה חגיגת יום-הולדת לאחד מבני הבית.

• התכילות במחתרת

בית הכנסת בריגה

בית הכנסת בריגה, מבט מבפנים

בכל השנים בהם התגוררו משפחת לויין בריגה, פעל בריגה, בעיר העתיקה, בית כנסת אחד באופן רשמי. בקומה הראשונה שכן בית הכנסת הגדול שנקרא "בית הכנסת המתנגדי" ובמרתף מתחתיו היה אולם קטן יותר שכונה "בית הכנסת החסידי".

אולם רק מתפללים מבוגרים העזו להתפלל שם. הצעירים נמנעו מכך מחשש למלשינים שהיו מסתתרים בין המתפללים. כמו כן, חששו הצעירים שיפטרם אותם מעבודתם או ממקום לימודם ובהמשך לכך יגייסו אותם לצבא.

"ילדי אנ"ש לא היו הולכים לבית הכנסת, דומני, שהייתי הילד היחיד שהתפלל שם", מספר ר' משה חיים. "עבור שאר הילדים אורגנו מנינים קטנים ופרטיים בחגים וימים הנוראים בבתי אנ"ש, מחשש להלשנות. באחת השנים, ביום הכיפורים, התארגן מניין תפילה בביתו של ר' שמעון גוטמן. כולם הגיעו בשעה שנקבעה וסגרו את הדלת. הייתי ילד והגעתי לביתו קצת מאוחר, דפקתי בדלת, אך איש לא פתח לי. כיוון שידעתי שהם נמצאים בפנים, נקשתי במשך חצי שעה עד שלבסוף ר' שמעון העז לפתוח. כשנכנסתי פנימה ראיתי את כל הנוכחים יושבים שם ורועדים כעלה נידף".

במרתף בית הכנסת היה גם מקווה, שאליו החסידים היו באים לטבול בסתר. המים במקווה הוחלפו לעתים רחוקות אך הדבר לא מנע מהם לטבול בו. רעייתו של פרופ' ירמיהו ברנובר, פאני, אמרה פעם: "גם אם מי המקווה לא נקיים לחלוטין, אדם לעולם לא יוכל לחלות או להידבק בזיהום מהם".

גב' לאה מספרת: "בהיותי כבת שתיים-עשרה ביקשה ממני אמי ללוות אותה למקווה. הבלנית הייתה מגיעה למקווה בהיחבא אולם באותה הפעם לא יכלה להגיע. לא היה לי שום מושג למה משמש המקווה וכל מה שאמא ביקשה ממני, זה לומר את המילה 'כשר' במידה וכל שערות ראשה נכנסו למים בשעה שטבלה, וכך עשיתי".

• שמירת הכשרות

רחוב מרכזי בריגה

לשמור על כשרות המאכלים לא היה עניין פשוט באותן שנים. משפחות החסידים נדרשו ליצירתיות רבה כדי לשמור על הכשרות מצד אחד, ולהשיג מזון כשר מצד שני.

בריגה היה שוק שבועי בו מכרו חיות ביתיות, כגון תרנגולות, שפנים, ציפורים וכדו'. היות ולא תמיד היו מספיק תרנגולות לכל הלקוחות, הייתה מגיעה מרת שרה מוקדם בבוקר על מנת להבטיח את מקומה בתור.

מספר ר' משה חיים: "אמא הייתה נוסעת לשוק, ממתינה בתור הארוך ולאחר קניית התרנגול הייתה מחביאה אותו בתיקה והייתה נזהרת שמצד אחד לא ייחנק התרנגול מחוסר אוויר, ומצד שני שלא יראו אותו הנוסעים באוטובוס. שכן, אסור היה להעלות בעלי חיים לאוטובוס על פי חוק, ובכל פעם שהתרנגול הרעיש בקולו אמא הייתה נדרשת לרדת מהאוטובוס ולחכות לאוטובוס הבא.

לאחר השחיטה, שבה אמא הביתה במהירות. היא ניקתה, מלחה והכינה בעצמה את התרנגול, כשבמשך הזמן הפכה למומחית בכשרות האיברים הפנימיים. מיותר לומר שאם התגלתה טריפה בתרנגול, לא היה מה לאכול.

בנוסף, אחת לחודש נסע הקצב ר' יענקל' עם השוחט ר' גרשון גורביץ' אל מחוץ לעיר לשחוט פרה. לאחר השחיטה ביתר ר' יענקל' את הבשר, שקל אותו לחבילות ומכר אותן למשפחות החסידים בעיר".

• חינוך יהודי ללא פשרות

בית הספר בו למדו משה חיים ולאה

חוק 'חינוך חובה' קבע שילד מגיל שבע חייב ללמוד בבית ספר ממלכתי. מרת שרה לא רצתה להעניק לילדיה חינוך לא יהודי והיא חיכתה עם רישומם לבית-ספר ככל שיכלה. לבסוף, כשהגיעו הילדים לגיל תשע וכבר לא הייתה לה ברירה, רשמה אותם לבית ספר חדש שנפתח בעיר. הייחודיות בבית ספר זה הייתה בכך שלא למדו בו ילדים יהודים נוספים ובשל כך, הנהלת בית הספר לא הכירה את התירוצים השונים שהשמיעו הילדים לאחר שלא הגיעו לבית הספר ביום השבת.

לאחר שנגמר יום הלימודים בבית הספר ומשה חיים ולאה היו חוזרים לביתם, היה מגיע אליהם ר' נחום בסר ומלמד אותם את כל מה שנדרש לדעת. את ר' משה חיים היה מלמד תנ"ך, גמרא, הלכה וקריאה בתורה, ואת לאה היה מלמד נביא ודינים. הלימוד היה מקיף ככל הנדרש בכדי שדור ההמשך יוכל לדעת כיצד לחיות כמו יהודי בחיי היום-יום. משפחת לויין היו חלק ממספר משפחות אותם ר' נחום היה מלמד, לאחר שבחרו לחנך את ילדיהן חינוך יהודי. כששכניהם שאלו מיהו האיש המבוגר המגיע לביתם מדי יום, ענו הילדים בפשטות שזהו סבא שלהם שבא לעזור להם עם שיעורי הבית.

זהו הסדר שהיה בימי החול, אולם בשבת מעולם לא הלכו ילדי משפחת לויין לבית הספר. במשך מחצית השנה הראשונה ללימודים הצליחו משה חיים ולאה להיעדר מהלימודים בשבת תוך שהם מתרצים תירוצים שונים על מחלות וכאבים. אך כעבור מספר חודשים החלה ההנהלה לחשוש שמהו אחר מסתתר מאחורי היעדרויותיהם התכופות.

כשראתה זאת שרה היא לקחה את משה חיים ולאה לרופא, וטענה בפניו שהם סובלים מבריאות לקויה בגלל שנולדו כתאומים. היא ציינה שהם אינם ישינים מספיק, אינם אוכלים כראוי, ולכן אינם מסוגלים ללמוד שבוע שלם ברציפות ללא מנוחה של יומיים לפחות.

הרופאים, שהאמינו לברירה, ציידו את שרה במרשמים לתרופות ובמסמכים המעידים על כך שילדיה הם ילדים חולניים ובצירוף מסמכים אלו פנתה שרה למנהל בית הספר ביקשה ממנו שילדיה יקבלו חופש מהלימודים בשבתות.

שרה עמלה כל כך על מסמכים אלו עד שאפילו ילדיה של שרה השתכנעו בכך שהם חולים והיו מבקשים ליטול את התרופות, אולם שרה הייתה עונה להם: "כעת אתם לא צריכים את התרופה. כשתצטרכו, נקנה".

המנהל, שרצה למצוא פשרה, הציע לשרה שילדיה ייקחו יום חופש אחר באמצע השבוע

ר' נחום בסר (באמצע, עם קסטקט).
שני מימין יתן לראות את משה חיים

משה חיים ולאה

במקום בשבת, שכן, כשמחשבים גם את יום השבתון של הגויים, יום ראשון, יוצא שהילדים יקבלו יומיים חופש. "וכי למה שישבתו הילדים יומיים רצופים בבית?" טען המנהל.

אך שרה עמדה איתן על שלה. היא ידעה שעליה להלחם כדי להעניק לילדיה את החינוך היהודי שחפצה בו עבורם, חינוך שאינו מתפשר על ערכי היהדות. והיא החליטה שתעשה הכל כדי להשיג זאת.

מספר ר' משה חיים: "לאמא היה מאד קשה. אמנם היו משפחות נוספות ששמרו שבת וילדיהם לא כתבו או נשאו תיק בשבת, אך היו מגיעים לבית הספר. אולם אמא החליטה שלא כדאי להגיע לבית הספר בשבת כלל, כיון שאי אפשר לדעת אילו נסיונות יהיו שם. "אם מוותרים פעם אחת, אז מתחילה ההידרדרות", הזהירה אותי אמא פעם אחר פעם. "אנו נקפיד על כל פרט ופרט של ההלכה ללא פשרות".

אמא לא התייאשה לרגע. היא מצאה אישה שהתגוררה בפרברי העיר ליד פארק נופש, וביקשה ממנה שתכתוב מכתב ובו תאשר שבסופי השבוע אנחנו נופשים אצלה, שם יש אוויר צח שמחזק את בריאותנו. עם המכתב הזה חזרה אמא אל מנהל בית הספר והסבירה לו שאינה יכולה לחלק את ימי המנוחה, שכן הנסיעות עם ילדיה החלשים אל פרברי העיר קשות מנשוא. המנהל קיבל את טענותיה, ומאז קיבלנו אישור רשמי שלא להגיע לבית הספר בשבתות.

עברו שנות לימודינו הראשונות, עד שהגענו לכיתה ד', הייתה לנו מורה קומוניסטית שרצתה להוכיח נאמנות למפלגה והיא הייתה מתנכלת אלינו. היא הייתה צועקת עלינו בפני כל ילדי הכתה: "מה זה הסובוטניקים האלה, אלה חולים? תסתכלו עליהם, הם נראים בריאים מאוד. מדוע הם לא יכולים להתנהג כמו כולם ולהגיע ללימודים גם בשבת?".

בגלל אותה מורה, החלה הנהלת בית הספר ללחוץ עלינו שנשהה בחופשה בימי ראשון ושני ובשבת נלמד, או שנגיע ליום הלימודים הקצר בשבת. אני זוכר שפעם אף נערכה הצגה בבית הספר והחזרות אליה היו בשבתות. ההנהלה ניסתה לתת לנו תפקידים בהצגה

כדי שנאלץ להגיע.

אותה מורה זימנה את אמא שלי לשיחות אינספור כדי להתלונן על אי-ההגעה שלנו בשבתות, ושלחה אותנו פעמים רבות אל המנהל. המנהל, מר שפונגל, היה ככל הנראה יהודי ומיד ברגע הראשון הוא הבין מהי מטרת ה'נופש' שלנו. אף על פי כן מר שפונגל הפעיל עלינו לחץ, כדי שלא יאבד את משרתו. אך מעולם לא התייחס אלינו בחומרה יתרה ולמעשה סייע לנו לשמור שבת במשך כל אותן שנים.

באחת מהפעמים בהם זימנו את אמא לפגישה עם המנהל, שאל אותה המנהל ישירות: "גברת לוין, שמעתי שאת לא שולחת את הילדים לבית הספר בשבת מטעמים דתיים, זה נכון?". אמא לא רצתה להכחיש אך גם לא רצתה להודות כי יכלו לקחת אותנו מסמכותה ולשלוח אותנו לבית יתומים. לכן ענתה לו בתמיהה: "מה, בזמננו עדיין קיימים אנשים דתיים?".

תשובתה מצאה חן בעיני המנהל והוא השיב: "אם ככה, אז בסדר". אני זוכר שחרתה לי תשובתה של אמא, לא הבנתי מדוע היא שינתה מהאמת. אבל מאוחר יותר היא הסבירה לי שלפעמים, כדי לשמור על השבת, צריך לנקוט גם בדרכים שאינן בהכרח אמת.

• בר מצוה למשה חיים

כאשר הגיע ר' משה חיים לגיל בר המצווה, הגיע דודו, ר' מרדכי מקנוביצקי, מארץ ישראל עם מתנה יקרת ערך עבור החתן - תפילין מהודרות שרכש עבורו בכפר חב"ד.

את טקס בר המצווה ערך ר' משה חיים בבית הכנסת המקומי. הוא עלה לתורה וקרא בשטף את ה'הפטרה'. מיד לאחר התפילה, ניגש הגבאי אל אימו, ואמר בהתפעלות: "הוא קרא כל כך יפה, יישר כוח! איך הצלחתם להגיע לרמה כזו?".

באותם ימים, היה נדיר לראות נער צעיר כל כך בקיא ומיומן בקריאת התורה. יכולתו של ר' משה חיים נבעה מכך שר' נחום בסר לימד והכין אותו היטב לקראת האירוע החשוב.

• המעבר להתיישבות חופשית

בהיותו במחנות העבודה, עבד ר' זלמן במגוון עבודות - בבניה, במכרות, בהרכבת רהיטים וארגזים ועוד רבות. במשך הזמן הועבר ר' זלמן בין מחנות שונים בלטביה: אוגרה, יעלגבה, דאוגבפילס (דווינסק), ועוד. כשהיה במחנה בדווינסק, נחקק חוק אשר לפיו אסיר שריצה שני שלישים ממאסרו בהם שמר על התנהגות טובה ולא נמנה עם האסירים שהורעשו בפלילים, זכאי לעבור ל'התיישבות חופשית' - מקום פתוח ליד הגבול, רחוק מיישוב בני אדם, בו עבדו האסירים במפעל אבן.

במחנה העבודה

ר' ישראל פבזנר (משמאל) עם ר' זלמן לוי (שני מימין)

התנאים בהתיישבות זו היו טובים בהרבה מבחנה. שכנו שם בקתות בהן התגוררו האסירים ולבני משפחותיהם ניתנה הרשות לבוא להתגורר באיזור.

ר' זלמן נשלח לאחד מ'התיישבויות' אלו בחודש ניסן תשכ"ה. בכדי להגיע לשם נדרש היה לנסוע במשך לילה שלם מריגה ולאחר מכן להמשיך את הנסיעה מספר שעות נוספות באמצעות אוטובוס כשלסיום נדרשו שעתיים של הליכה ברגל עמוק אל תוך יער ששכן על חוף הים הבלטי.

בשל מיקומו של המחנה החדש, השמירה בו הייתה רופפת וניתן היה להתפלל תפילות מליאות עם טלית ותפילין, לשמור על שבת ועל כשרות, וכן להביא אוכל ללא מגבלות. מכיון שבמקום לא הייתה קהילה יהודית נשארה משפחתו של ר' זלמן להתגורר בריגה כשלעיתים תכופות נסעו לבקרו ולהביא לו אוכל. גם אנ"ש בריגה ניצלו את האפשרות ונסעו לבקר את ר' זלמן לקראת חג הסוכות והביאו לו סט כשר של ארבעת המינים.

מספרת מרת לאה: "באזור התגוררו מספר איכרים שחיו במשקים בודדים. הם היו שולחים את ילדיהם בתחילת כל שבוע לעיר הסמוכה בה שכן בית ספר עם פנימייה, ולקראת סוף השבוע הילדים היו חוזרים לביתם. אמא ניגשה אפוא להנהלת בית הספר וביקשה לרשום אותנו לשם. עם האישור שבידה הגיעה לבית ספרנו בריגה והוציאה את התיקים האישיים שלנו אך מובן שלא הלכנו ללמוד בבית הספר ההוא.

במשך הזמן נודע לשכנים שלנו שעברנו לבית הספר המרוחק והם חשבו שאנו מתגוררים לצידו, אולם אנחנו נשארו בריגה וכמעט שלא יצאנו מהבית. פעמים בודדות קרה ויצאנו מהבית כדי להראות כאילו שבנו מבית הספר הנמצא במרחקים לחופשה בביתה של אמא.

באותה תקופה אימא קיבלה ביקורת ממשפחות חסידים מסוימות, כי היא מסבכת את הילדים שלה בשל עקשנותה שלא ילכו ללמוד כלל בבית הספר, אחד החסידים אף אמר לה: "הם יגדלו להיות אויבים שלך". אמא התקשתה לעמוד מול ביקורת כזו בשעה שהיא הייתה ללא תמיכה, לא מהבעל ואף לא מהסביבה, וכן עבדה קשה לפרנסתה תוך תנאים כמעט בלתי אפשריים אך בכל זאת היא נשארה איתנה בדעתה ולא וויתרה על החינוך היהודי הטהור של ילדיה".

אנ"ש בריגה מביאים לר' זלמן די מינים למחנה העבודה

מוסיף ר' משה חיים מזיכרונותיו: "באחת השנים נסעתי לאבא למשך כל הקיץ. שכרנו חדר באחת החוות והיינו הרבה ביחד. אני זוכר כיצד בלילות שבת הייתי יושב על כיסא בחדר, ואבא היה הולך בחדר מפינה לפינה וחוזר בעל פה את אותם מאמרים ארוכים שהיה חוזר בלנינגרד בהיותו בחור, שלושים שנה קודם לכן.

השתוממתי. כיצד ייתכן שאבי, לאחר כל התלאות והנדודים שעבר בשנים האחרונות, עדיין מסוגל לזכור בעל פה את המאמרים של הרבי? הוא התחבא מהשלטונות שרדפו אחריו, ברח מעיר לעיר כשהמוות נושף בעורפו, סבל מרעב ומגיפות, שהה שמונה שנים במחנות מעצר – אך אחרי כל זאת, לא כהה כוחו ולא נס לחו. ובאותם ימים אפלים, המאמרים של הרבי הם שהאירו בו אור והעניקו לו כוח להמשיך הלאה.

במשך תקופה זו, פעמיים ברח ר' זלמן הביתה לריגה לשעות ספורות. מרת שרה הייתה עושה כדי לאפשר את הביקורים האלו ובכדי שהם יהיו על הצד הטוב ביותר: היא תכננה בקפידה את מסלול בריחתו כך שיוכל להגיע בבטחה והכינה את השטח לקראת בואו.

אחד מביקוריו של ר' זלמן היה בחג הגאולה, י"ט כסלו. הוא הגיע לביתו שם התכנסו מספר חסידים להתוועדות והתיישב להתוועד איתם עמוק אל תוך הלילה. הדלתות והחלונות היו אטומים היטב ור' זלמן חזר מאמר חסידות כבימים מקדם. ר' שלום פייגין, מזקני החסידים שעוד זכו לראות את הרבי מהר"ש, ישב מול ר' זלמן, ועיניו זלגו דמעות. הנוכחים הרגישו שהמעמד מרומם אותם וגורם להם להתעלות באופן שלא חוו זה זמן רב.

בחצי השנה האחרונה למאסרו, החליטו השלטונות לסגור את ה'התיישבות החופשית' והציבו בפני ר' זלמן שתי ברירות: או לחזור לבית הכלא או לעבור למחנה בסיביר. ר' זלמן בחר לעבור לסיביר, דבר שגרם למשפחתו להבין עד כמה שהייתו בכלא הייתה בלתי נסבלת.

• משה חיים נוסע ללמוד בישיבה

בעיצומם של שנות הכפי"ם, התקיימה ישיבת תומכי תמימים בפינה נידחת בעיר סמרקנד.

קיומה נשמר בסוד
כמוס, ומלבד
תלמידיה ומנהליה,
אף אחד לא
ידעה על קיומה.
הסודיות הייתה
מוחלטת והכרחית
ל ה י ש ר ד ו ת
הישיבה, עד כדי
כך שכאשר אחד

סמרקנד, תשכ"ז

ר' הלל זלצמן

מעסקני חב"ד גילה על הישיבה והשיג תרומות עבודה, הכחישו המנהלים את עצם קיומה וסירבו לקבל את התרומה.

בריגה התגורר חסיד בשם ר' ישראל פזונר, שהתגורר לפני כן בסמרקנד. ר' ישראל היה עסקן חסידי נמרץ ובזכות החוש החסידי המפותח שלו נודע לו על קיומה של הישיבה המחתרתית. הוא עמד בקשר עם אחד ממנהליה והיה מסדר עבור התלמידים העתקות מלקוטי דיבורים ולקוטי שיחות.

כשהגיע משה חיים לגיל בגרות, ניגש ר' ישראל למרת שרה והציע לה לשלוח לישיבת תומכי תמימים את בנה. הוא שכנע את ר' הלל זלצמן, שהיה ממנהלי הישיבה, לקבל את משה חיים למרות הסיכון שבדבר, הוא הבטיח לו שלא יאמר ל'אימו של הבחור' היכן הישיבה נמצאת כך שכל העניין יישאר בסודיות מוחלטת.

ר' ישראל אמר לר' הלל כי שרה מתנה את הסכמתה בראיית פני האברך. ר' ישראל הסביר לו ש'אם הבחור' לא תשאל אודות שמו ומוצאו, וכך היה: שרה לא שאלה דבר, רק ביקשה שישמור על בנה מכל משמר.

באותו זמן הגיע אברך מאנ"ש באוזבקיסטן לריגה ופנה לשרה לוין בהצעה לקחת את בנה לסמרקנד, שרה, שלא ידעה שאסור לדבר על הישיבה אפילו עם אנ"ש שבסמרקנד, הסכימה בשמחה וקבעה איתו מועד לנסיעה. כשרה עידכנה בכך את ר' ישראל, הוא הזדעזע כששמע את שם ה'אברך' וזאת כיון שהוא היה חשוד בעיני אנ"ש בסמרקנד ובמידה ומשה חיים היה מגיע איתו, לא היו מקבלים אותו בישיבה, מחשש להדלפה.

כשהגיע זמן הנסיעה, פטרה שרה את אותו חסיד בתירוץ שבנה חולה והוא המשיך בדרכו מבלי משה חיים. לאחר מספר ימים, כשנסע אותו אברך מהעיר, נסע משה חיים לבדו עד למוסקבה ומשם המשיך לסמרקנד.

שנים לאחר מכן התברר, כי ר' ישראל אכן סיפר לשרה היכן שוכנת הישיבה, שהרי אחרת, לא הייתה מסכימה שרה לשלוח את בנה היחיד למקום לא ידוע. ר' ישראל העדיף לטעון בפני מנהלי הישיבה שהאם אינה יודעת דבר, כדי שיקבלו את ר' משה חיים.

גם בתוך כותלי הישיבה שררה אווירה סודית ומחתרתית וכל קשר עם הבית נאסר לגמרי, האיסור היה אפילו על שליחת מכתבים בדואר. התלמידים למדו תחת שמות בדויים, ואף אחד לא ידע את שמם האמיתי או את ערי מוצאם.

מרת לאה מספרת מזיכרונותיה מאותה תקופה :

«חלפה חצי שנה מאז שמשה חיים נסע לישיבה ולא שמענו ממנו מאומה. יום אחד הגיע חסיד מסמרקנד לביתנו ומסר בשמו דרישת שלום חפזה. אימי כתבה לו מכתב ומסרה לאותו חסיד שיעבירונו לידיו.

כאשר הגיע אותו חסיד לישיבה, מצא את משה חיים באמצע שיעור. הוא ניגש אליו בשקט והעביר לידיו את המכתב. משה חיים, שהתגעגע נורא לבית, נאלץ לרסן את רגשותיו. הוא הכניס במהירות את המכתב לכיס חולצתו ושב ללימודיו, שכן אסור היה לחשוף בפני חבריו לספסל הלימודים את שם עיר הולדתו. המלמד, שהבחין בסערת רגשותיו של הבחור הצעיר, אישר לו לצאת לרגע מהכיתה, לקרוא את המכתב ביחידות, ולשוב מיד ללימודו.

בכלל, משה חיים שמר על החינוך היהודי האדוק שאמא העניקה לו. ניתן היה לראות זאת בין היתר בזהותו הדתית, כשכיפה בוכרית מעטרת את ראשו, זקן צעיר מקיף את פניו וציציות מתנדנדות מבגדיו. גם כשבלשכת הגיוס לצבא שאלוהו לפשר הזקן טען משה חיים שהוא מגדלו מכיון שרואה בזה אופנה יפה. אולם הפקיד צעק עליו שלא יעז לחזור שנית עם זקן על פניו. בפועל חזר משה חיים עם הזקן, ולעזרתו הביא את פרופ' ירמיהו ברנובר שאמר כמה מילים לפקיד ובאורח נס הוא הפסיק להתלונן על הזקן».

פרקה

השחרור
והעליה
לארץ

לאחר

חצי שנה בה ישב במחנה העבודה במחוז פערס שבסיביר, יצא ר' זלמן לחופשי. ברגע אחד נגמרו להם עשר שנות עבודת פרך וגלות, שמחתו לא ידעה גבול והוא ציפה בכליון לרגע בו יגיע לביתו.

על מנת שהמכרים של משפחת לוין לא ישאלו שאלות מיותרות אודות מקום הימצאו של משה חיים בתקופת לימודיו בישיבה בסמרקנד, פורסם שהוא נסע להיות עם אביו בגלותו בסיביר. כעת, כשהתקרב יום שחרורו של אביו, חזר ר' משה חיים לריגה והתחבא בביתו.

ביום השחרור, ג' אדר תשכ"ח, יצא משה חיים חרישית מהבית ומיהר אל תחנת הרכבת. הוא נסע מספר תחנות אחורה שם פגש את אביו ויחד הם נסעו לריגה כדי שכל אנ"ש יראו אותם חוזרים ביחד כאשר יבואו לקבל את פניו של ר' זלמן בתחנת הרכבת.

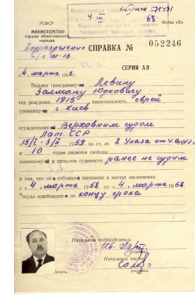
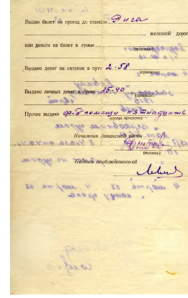
ר' זלמן ביום השחרור

ר' ישראל פבזנר, שלא היה מעודכן בתכנון זו, ביקש מאנ"ש בעיר שלא יבואו לקבל את ר' זלמן ברכבת, וכשר' זלמן הגיע לעיר עם בנו, התפלא לראות רק את ר' ישראל עומד לבדו ומצפה לבואו. אולם לאחר מכן, כשפגש בחסידים, התקבל ר' זלמן בשמחה עצומה ובחדווה רבה.

בהגיעו לריגה החל ר' זלמן לשקם את עצמו ומצא עבודה כמסגר בה יכל להמשיך לשמור שבת. בימי

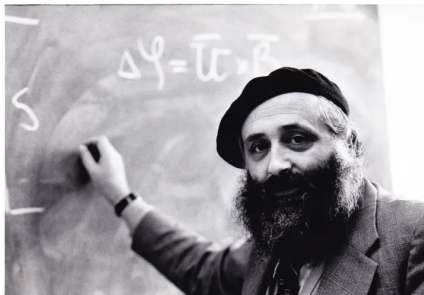
יורמולא

תעודת השחרור של ר' זלמן

הקייץ נסעו משפחת לויין ליורמלה הסמוכה לריגה בשביל להעביר שם את ימי הקייץ ור' זלמן היה נשאר לעבוד בעיר. בשבתות היה מגיע ליורמלה ולאחרי סעודת שבת היה מטייל ביער עם הילדים והיה משלים את כל החסך שצברו במשך השנים. הוא היה מספר להם סיפורי חסידים בחוש הסיפור המיוחד שניחן בו. הוא גם היה בעל מנגן נפלא ופעמים שהיה עוצר ומתחיל לנגן בהתעוררות. פעם שאל אותו ר' ישראל ברוד כיצד הצליח לזכור את הניגונים, ועוד לדייק בהם, לאחר כל השנים בכלא. נדמה היה כאילו ר' זלמן ניגנם לעצמו במשך שבתו בכלא.

• מסרים מהכלא שהובילו לשיעור תניא

פרופ' ירמיהו ברנובר

באחד המחנות בו ישב ר' זלמן, ישב איתו אחיו של פרופ' ירמיהו ברנובר. כשנודע לו שר' זלמן שומר את הלכות התורה הוא שטח בפניו את מצבו של אחיו, ירמיהו, שברצונו היה ללמוד על קיום המצוות ולהתחיל לקיימם בפועל, אולם לא היה לו מי שיעזור לו. מאז, היה שולח פרופ' ירמיהו שאלות לאחיו והלה היה שואלם את ר' זלמן. ר' זלמן היה עונה לו והוא היה שולח את התשובות לאחיו.

כל זאת היה כשישב ר' זלמן בכלא, אך עתה, לאחר שיצא, החל ללמוד בקביעות תניא עם פרופ' ירמיהו. ר' ירמיהו נהנה מאוד מהלימוד עימו ואף אמר תיארו בזיכרונותיו: "מרתקים במיוחד היו שיעורי התניא שהעביר ר' זלמן לויין, גודל הענווה מחד והאנציקלופדיה החיה של היהדות והחסידות מאידך, הפליאו אותי בכל פעם מחדש". פעם אמרה אשתו של פרופ' ירמיהו בשמו אשר הוא מוכן לתת את כל הידע שלו שרכש במדע עבור ידיעת חסידות כמו שר' זלמן יודע.

בנוסף לכך, היה ר' זלמן מוסר שיעור לזקנים בעיני יעקב כל יום בין מנחה למערב בבית

• ניסיונות יציאה חברית המועצות

בשנים האחרונות לשהותו בכלא, היה ר' זלמן מפציר פעם אחר פעם בזוגתו שרה לקחת את ילדיהם ולעלות לארץ ישראל, אולם שרה, כרעייה נאמנה, לא הייתה מוכנה להפקיד אותו מאחור ולעלות בלעדיו.

מייד כשהשתחרר, החלה שרה לעבוד על האישורים הדרושים בכדי לעלות לארץ ישראל. אחיה של מרת מיכלא, אימו של ר' זלמן, שלח בקשה מארץ ישראל למשרד ההגירה וביקש להתאחד עם משפחתו. לאחר מכן פנתה שרה למשרד ההגירה, ה'אוביר', ברוסיה, והגישה את כל המסמכים הדרושים לשם הגירה. חלק מהמסמכים הדרושים לשם בקשת ההגירה היה אישור ממקום העבודה. ר' זלמן עבד במפעל והבטיחו לתת לו את אישור זה.

בשנת תש"ל חגגו מאה שנים להולדתו של לנין ונערכו דברים סמליים לשם כך. באחת השבתות הודיעו שכולם חייבים להתייצב בעבודה ככל מחיר, ולעבוד שבת אחת לזכותו של לנין. היות ור' זלמן לא עבד בשבת, גם בשבת זו לא הגיע, ואף השיג לכך אישור מהמנהל איתו היה בדידות.

יו"ר הועדה המקומית שם לב לזה, וכשר' זלמן הגיע לקבל את האישור לבקשת ההגירה, שאל אותו היו"ר: "למה לא הגעת לשבת על שם לנין?". ר' זלמן ענה תירוץ כלשהוא והיו"ר אמר: "אם כך, נחכה עם האישור".

ר' זלמן הבין שבקצב הזה הוא לא יקבל את האישור המיוחל ומיהר לחפש עבודה אחרת. לא היה חשוב לו כמה משלמים, העיקר לקבל את האישור כמה שיותר מהר. אחרי זמן קצר, א' מחבריו של ר' זלמן השיג עבורו מקום עבודה באיזה מפעל וזמן לא רב לאחר מכן קיבל ר' זלמן את האישור. מנהל המפעל היה מאד מרוצה מעבודתו של ר' זלמן, ולאחר שנתן לו את האישור אמר: "אדם טוב ועובד כזה עוד לא ראיתי, חבל שהוא עוזב אותנו. אבל היות והבטחתי אני צריך לקיים. אני מאחל לו הרבה מזל".

לאחר שקיבל ר' זלמן את האישור המיוחל ניגשה שרה למשרד ההגירה והגישה להם את טפסי הבקשה, אולם במשרד הודיעו לה שהם לא מוכנים לקבל ממנה את הטפסים. הם הסבירו לה שעל ר' זלמן אמורים לחלוף עשר שנים מעת השתחררותו בטרם יבקש לצאת מגבולות ברית המועצות.

• האדון הוא אדון - אבל לא שלי

בריגה גרה משפחה מחסידי רומניה, אבי המשפחה, ר' שמשון גולדברגר, היה איש ירא שמים ויודע ספר. הוא נסע לצינונו של 'הווילעדניקער רב' באוקראינה, שהיה ידוע כמקום

שהמתפללים בו זוכים לישועות. כעבור זמן לא רב אחרי זה קיבל אישור לו ולכל משפחתו לצאת מרוסיה.

כשר' שמשון שמע על מצבו של ר' זלמן הוא הציע לו ללכת להתפלל אצל ה'ווילעדניקער'. ר' זלמן נענה: "באטקא טא באטקא – דא נע מאי. חלאפעץ טא חלאפעץ – דא נע טוואי" [=האדון הוא אדון – אבל לא שלי. הנער הוא נער – אבל לא שלך]. זאת אומרת, שיכול להיות מישהו שהוא אדון חשוב ומכובד, אבל סוף כל סוף, הוא לא האדון שלי ואני לא הנער שלו.

ר' משה חיים מוסיף מזיכרונותיו:

"כששמעתי סיפורי מופתים שהתחוללו בזכות התפילות על ציונו של ה'ווילעדניקער', שאלתי את אבי, אולי כדאי לנסוע ולבקש ברכה שנצא מרוסיה. אבי ענה, שהוא לא יסע ל'ווילעדניקער'. שאלתי מדוע, אך אבא לא רצה לענות. שאלתי: "אתה לא נוסע כי הוא לא מהרביים שלנו?"; ואבא ענה שכן. "רק בגלל זה?" נזעקתי, ובתגובה סיפר לי אבא: "פעם חזר ר' יענקל' מסקאליק דבר תורה מאיזה צדיק גדול. כששמע זאת ר' זלמן משה הגיב בזה הלשון: "מען ווייס גארניט פון וועמען מען דארף זיך היטן" [=לעולם אינך יודע ממי עליך להיזהר].

• הקשר עם הרבי'

ר' זלמן לייב אסטולין

הקשר שהיה עם הרבי מעבר למסך הברזל היה כמעט ואפסי. פה ושם הגיעו פיסות מידע קלושות, ואף הן בהסוואה וברמזים רבים בתוך מכתבים אותם היה צריך לפענח. כשזכה אחד החסידים לצאת מרוסיה היו רבים מבקשים ממנו שבביקורו אצל הרבי יזכירם לברכה.

בשנת תשכ"ז, כאשר ר' זלמן לייב אסטולין הגיע לראשונה לרבי אחרי שיצא מרוסיה, הוא נכנס לרבי ליחידות. ביחידות הוא הגיש לרבי פ"ג, בו היה חתום את שמו בסוף, כפי הנהוג. הרבי קרא את הפ"ג וכשהגיע לחתימה בסוף, זלמן לייב, שאל בקול: "זלמן לויין אה?". ר' זלמן לייב 'תיקן' את הרבי שהוא כתב ר' זלמן לייב ולא זלמן לויין, אך הרבי חזר שוב: "זלמן לויין אה?". מיד באותו רגע נזכר ר' זלמן לייב שהוא הבטיח לו בטרם יצא מרוסיה כי יזכירו אצל הרבי אך הדבר פרח מזיכרונו לגמרי. ר' זלמן לייב יצא מהיחידות כשכולו מלא התפעלות וסיפר את הדברים לבחורים

ר' זלמן לויין אצל הרבי בשנים מאוחרות יותר

בנוסף לכך ניתן היה לשלוח מכתבים בדואר, אולם מבלי להזכיר שום דבר הקשור ל'שניאורסאהן' או ל'יובאוויטש'. שרה הייתה כותבת מכתבים כאלו לידידתה אסתר לנגום, ובהם הייתה מבקשת שתמסור דרישת שלום לסבא כשהכוונה בזה היא שתבקש מהרבי לברכם.

כאשר קיבלה אסתר את המכתבים, היא הייתה מוסרת אותם לרבי באופן אישי ולאחר שהרבי היה קורא את המכתבים הוא היה מברך את משפחת לוין. לאחר מכן הייתה אסתר מתיישבת לכתוב מכתבים בדוגמת המכתב הבא: "שלום, אחותי היקרה סרוצ'קה. איך הבריאות שלך? מה שלום הילדים? איך זלמן מרגיש? אנחנו בסדר. סבא מסר דרישת שלום. אחותך אסתר".

• תיירים בשליחות הרבי

בשנים האחרונות לשהותם בברית המועצות הוקל המצב במקצת ותיירים החלו להגיע מהעולם החופשי לביקורים בברית המועצות. תיירים יהודים היו מגיעים בין השאר לבית הכנסת היהודי והחסידים היו מתחקרים אותם ככל שיכלו לספר את כל שידעו אודות הרבי ומעשיו והיו נאחזים בכל פיסת מידע שהשיגו. הצימאון לדעת מה קורה עם הרבי וכיצד הוא מנהל את חסידות חב"ד שהולכת ופורחת מחדש היה עצום. כאשר הגיע יהודי שידע לחזור בפני החסידים על פיסת שיחה או מאמר מהרבי היה זה יום חג עבורם.

כשהתיירים עמדו לנסוע בחזרה למדינתם היו החסידים בריגה כותבים את שמותיהם על נייר שהודבק על בקבוק משקה ושולחים איתם את הבקבוק. כשהבקבוק היה מגיע אל הרבי, היו מעמידים אותו על שולחנו הק', והרבי היה מברך את החסידים.

מספר ר' משה חיים: "לפעמים היו התיירים יוצרים קשר עם מרכז חב"ד קודם צאתם לרוסיה, והיו מקבלים הוראות. לא פעם היו תיירים שהיו מביאים תשמישי קדושה בשביל עצמם, כביכול, ולאחר מכן משאירים אותם בשבילנו. בשפת סימנים היינו מסכמים עמם על פגישות במקומות סתר שונים, לשם היינו מגיעים עם חבילות ריקות, והם היו מגיעים עם החבילה שלהם מהמלון. בפגישה היינו מחליפים את החבילות ונעלמים וכך נותרו בידינו לא מעט חפצי קדושה, סידורים, חומשים וכדו'. זכורני שפעם אחת אחד התיירים שעמו סיכמנו על פגישה הגיע אליה ללא החבילה, לפתע הגיע שוטר וחקר אותי לפשר דיבורינו. אמרתי לשוטר כי הלה ביקש ממני הוראות כיצד להגיע למקום פלוני ועצרתי להסביר לו, אולם השוטר לא קיבל את התירוץ ובגין כך נעצרתי ליום אחד".

היו תיירים שלא ידעו כלל על ליובאוויטש ועל הרבי ולאחר שהחסידים בריגה שלחו איתם בקבוק משקה עבור הרבי הם הגיעו ל-770 והחלו להתקשר לרבי.

ר' גרשון בער ג'ייקובסון

בשנת תש"ל הגיע בשליחות הרבי לביקור ברוסיה, החסיד ר' גרשון בער ג'ייקובסון. התירוץ הרשמי לביקור היה לפגוש את קרובי משפחתו, אך בפועל הסתכן ר' גרשון ונפגש עם החסידים בכדי לקבל מהם מידע חשוב ולהעבירו לרבי, וזאת למרות שהוא היה נתון במעקב הדוק על ידי סוכני הק.ג.ב. שדאגו לברר עם מי הוא מדבר ונפגש.

לר' גרשון היה בן דוד בטשקנט, הרב גורליק, והוא עדכן את החסידים בריגה על בואו ותיאם את מפגשם עימו. ר' גרשון הגיע למוסקבה שם נפגש עם אנ"ש באופן חשאי וזהיר ושינן בעל פה את השאלות והבקשות הפרטיות של כל חסיד ושל כל משפחה מאנ"ש שהצליחו להיפגש אתו. ר' גרשון ניחן בזיכרון פנומנאלי, והוא הצליח לשמור בדייקנות ולפרטי פרטים עשרות רבות של שמות, תאריכים ובקשות.

מספר ר' משה חיים: "אבי לא יכל להסתכן ולנסוע לפגוש את ר' גרשון מאחר והיה אסיר לשעבר והוא היה נתון במעקב. אימי הצנועה לא חשבה שראוי לה לשוחח עם הרב החסיד, וכך, יצאתי בעצמי למוסקבה על מנת להיפגש עם ר' גרשון ולהעביר דרכו לרבי את שאלותיו ובקשותיו של אבי ובשביל לספר לו על מצב החסידים בריגה.

הרמתי טלפון לבני משפחתו דרך טלפון ציבורי בדואר, וסיכמתי עמם שאני אפגוש אותו בפארק ליד פסל פושקין. כשראינו זה את זה מרחוק מיד זיהינו אחד את השני, למרות שמעולם לא נפגשנו קודם. כשהגענו אחד ליד מקומו של השני התחלנו להסתובב בכיכר כשניים זרים זה לזה אך אחד לצד השני. העברתי לר' גרשון את כל המידע על מצב משפחתנו ועל מצבם הכללי של החסידים בריגה.

אבא שלח לרבי שתי שאלות:

א. מה לעשות בנוגע לאי יכולתנו לצאת מברית המועצות? ב. האם לנסוע לטשקנט בשביל לחתן אותי, 'על הנייר' בלבד, בנישואים פקטיביים, עם ביתו של ר' משה קליין, מאנ"ש בטשקנט שהיה ידיד של אבא, וזאת בשביל לשחרר אותי מחובת הגיוס לצבא.

כיכר פושקין במוסקבה בה נפגשו ר' גרשון ור' משה חיים

כשהיינו צריכים להיפרד המשכנו לרחוב הראשי, יצאנו מהפארק וירדנו במעבר תת קרקעי בכדי לחצות את הכביש לצד השני. בסוף המעבר בתת קרקעי היה פיצול לשני כיוונים, סיכמנו אפוא שניפרד זה מזה בנקודת

ר' זלמן לוין

הפיצול כדי לבלבל את העוקב הנצחי, לאחר שכבר שמתי לב שעוקבים אחרינו.

לאחר שנפרדתי מר' גרשון עשיתי ככל שביכולתי בכדי 'לנער' את העוקב מעליי, אך שום דבר לא הועל, והוא התמיד במעקבו אחריי עד שהגעתי לשדה התעופה במטרה לחזור הביתה לריגה. כשהגעתי, התברר שבשל מזג האוויר ששרר באותו יום והשלג הרב שנערם הטיסה נדחתה. חזרתי באוטובוס לעיר ובאתי לפנות אל ביתו של אחד החסידים בעיר על מנת להעביר אצלו את הלילה, אך מיד גיליתי שעוקב הסמוי עדין אחריי. המשכתי להסתובב בעיר במשך מספר שעות עד לשעת לילה מאוחרת, או אז גיליתי שהוא חדל מלעקוב אחריי ופסעתי בשמחה לבית החסיד.

ר' גרשון גייקובסון אכן חזר לרבי כבידו דו"ח מפורט מכל הנעשה. את כל הפרטים הוא חרת בזיכרונו, שכן אסור היה לו לרשום כל פרט, מחשש שהמידע יתפס.

משפחתו של ר' גרשון שהתגוררה בטשקנט קיבלה ממנו את התשובות מהרבי עבור כל אחד מהחסידים, כשהם צפונות בתוך מכתבים, ושלחו אותם לחסידים השונים. התשובה מהרבי לשאלה הראשונה אותה שאל ר' זלמן הייתה: "מען זאל טאן, און דער אויבערשטער וועט העלפן" [=שיעשו את מה שביכולתם לעשות וה' יעזור]. התשובה השנייה הייתה: "לא לנסוע".

• קבלת רשיונות עליה

זמן קצר לאחר קבלת הברכה מהרבי הגיע לריגה פקיד מיוחד ממוסקבה בכדי לדון בתלונות הרבות שהגישו אזרחים על כך שהשלטונות סירבו להם לצאת מרוסיה. מרת שרה לא ראתה סיבה להגיש תלונה כיון שהיא לא קיבלה סירוב אלא אפילו לא לקחו ממנה את מסמכי הבקשה, אך חברותיה הציעו לה שתגיש תלונה בכל אופן.

שרה ניגשה למשרד אך בכל פעם שלחו אותה הפקידים בטענה שאינם יכולים לעזור לה. פעם אחת היא הגיעה עם אימו של ר' זלמן, מרת מיכלא, שהתחילה לבכות בפני הפקיד שברצונה לראות את אחיה שעזב את רוסיה לפני חמישים שנה. הפקיד החל לצעוק על שרה שלא תבוא יותר ובמיוחד שלא תביא עימה את מרת מיכלא ומאז הפסיקה שרה לבוא לפקיד.

פעם הגיעה שרה למשרדם והסתובבה בפרוזדור, כשלפתע הגיע הפקיד ואמר לה: "תפני

אשרת היציאה מרוסיה שניתנה לרי זלמן

לחדר מספר שלוש". היא לא היתה בטוחה שפנו אליה, אך היא הלכה בכל זאת. בחדר ישב האחראי הראשי על האישורים ואמר לה: "קחי טפסים לחמישה אנשים, ותזכרי: אני עושה את זה רק בשבילך, אל תגלי לאף אחד!". מרת שרה לא הכירה אותו כלל והיה זה נס גלוי.

אולם התלאות עדיין לא תמו. על אף שבדרך כלל היו עונים על הבקשה, אחרי שישה עד שמונה שבועות, הטפסים שהשאירה שרה התעכבו במשרדי 'אוביר' במשך שישה חודשים, כאשר במהלכם נקראה שרה פעמיים לחקירות ובירורים. היא הייתה זו שטיפלה בכל הניירת והפגישות, שכן ר' זלמן חשש להיראות בפניהם.

לבסוף, לאחר שישה חודשים מלאים ציפייה, קיבלו משפחת לוי את האישורים המיוחלים והם היו חייבים לעזוב את ברית המועצות תוך שבועיים. הם ארוזו איתם ארגז מלא בספרי קודש שהיו פזורים בבית הכנסת ושני ספרי תורה ישנים שהיו פסולים. הם שילמו לשלטונות שני רובל עבור כל ספר שהוציאו וניסו להוציא ככל שידם השיגה.

• העליה לארץ

שדה התעופה במוסקבה, בשנים ההם

מריגה נסעה משפחת לוי ברכבת עד מוסקבה, שם הזמינו מקומות במטוס של חברת התעופה האוסטרית שהמריא ממוסקבה. הם העדיפו דווקא מטוס אוסטרי על פני מטוס רוסי, כיון שבשמים חלים על הנוסעים החוקים של המדינה לה שייכת חברת התעופה, ובמידה והם היו נוסעים במטוס רוסי אזי הם עדיין היו נמצאים תחת שליטתה של רוסיה, על כל המשתמע מכך.

בבוקרו של יום שני כ"ה חשון תשל"ב, עזבה משפחת לוי את גבולות ברית המועצות וכאשר גלגלי המטוס התנתקו מהקרקע, חיוך ענק עלה על פניהם ושמחה עלילית מילאה את נפשם. דמעות של התרגשות זלגו על לחייהם כשהם הביטו אל האופק, ועל החיים החופשיים ללא כל צל של פחד המחכים להם. אין מילים שיוכלו לתאר את גודל האושר שפקד אותם ברגעים ההם.

כבר במטוס הורגשה תחושת החופשיות, כאשר ר' זלמן ור' משה חיים הניחו תפילין והתפללו בריש גלי. כשר' משה חיים סיים את תפילתו הוא חלץ את תפיליו והחל להסתובב

משה חיים עם אביו יקותיאל זלמן וחמיו שואל משה קליין

בין המושבים, תר אחר יהודי אפשרי בין נוסעי המטוס. לאחר שמצא כמה יהודים ואף הניח להם תפילין ניגש אליו עיתונאי יפני ושאלו אם הוא חסיד חב"ד. ר' משה חיים נאלם דום, הוא לא ידע מה לענות.

העיתונאי הסביר שבתור עיתונאי הוא מסתובב בעולם ורואה את פעולותיהם של חסידי חב"ד כשהם מניחים תפילין ליהודים, וכשהוא ראה שגם משה חיים הניח תפילין ליהודים הוא חשב שהוא חב"דניק. כך נחשפו ר' זלמן ור'

משה חיים למבצע שהרבי ייסד חמש שנים קודם לכן, בשנת תשכ"ז, עוד בהיותם במטוס.

ממוסקבה הגיעו משפחת לוין לוינה וכעבור שלושה ימים עלו על מטוס לארץ ישראל. כשהגיעו לארץ, היה זה ליל שישי, א' דר"ח כסלו, חודש הגאולה. את השבת הראשונה הם העבירו בכפר חב"ד בין חסידים כאשר התפילה וההתוועדות נערכת בריש גלי, ללא פחד.

עם הגיעם לארץ קיבלו משפחת לוין דירה ממשרד השיכון בנחלת הר חב"ד ולקראת פורים נסע ר' זלמן יחד עם רעייתו וביתו לרבי. ר' משה חיים נשאר ללמוד בישיבת תומכי תמימים בכפר חב"ד והגיע לרבי חודש לאחר מכן, יחד עם כל חבריו החדשים, לשנת ה'קבוצה' (בשנים ההם שנת הקבוצה הייתה מפסח עד פסח).

• ההגעה לרבי

ר' זלמן ב-770

כשהגיע ר' זלמן לשכונת המלך, קראון הייטס, אנ"ש יוצאי רוסיה שמחו מאוד לפגוש אותו. הם אירחו את ר' זלמן בכבוד בביתם ודאגו לכל מחסורו. בנוסף, הם הפצירו בר' זלמן ושרה להשתקע בשכונה ואף הציעו להם עבודה מסודרת ומכובדת.

בשבת בהתוועדות, הורה הרבי לר' זלמן שיתחיל ניגון. ר' זלמן התחיל, אבל הניגון לא היה מוכר ואף אחד מהחסידים לא הצטרף. ר' זלמן עצר ואמר בפליאה: "הרי זה שלמה דעם געלער'ס ניגון?!". הרבי חיך והקהל התחיל לעזור בשירה.

לאחר חג הפסח נכנסו ר' זלמן לרבי יחד עם מרת שרה וביתם לאה. ר' משה חיים לא נכנס איתם כי רצה להיכנס לכבוד יום הולדתו שחל מספר חודשים לאחר מכן. ה'יחידות' ארכה

ר' זלמן עובר לפני הרבי במוצאי חג השבועות תשמ"ה

מרת שרה עוברת לפני הרבי

עשרים ושלוש דקות במהלכה שאל הרבי את ר' זלמן על השנים בכלא הסובייטי, על פרטי המאסר, והאם נשארו לו חובות כספיים בשל היותו בכלא או בשל כך ששילם הרבה עבור קבלת היתר יציאה מרוסיה. בנוסף, שילם הרבי על הכרטיסים שלהם.

באמצע היחידות אמרה מרת שרה לרבי שר' זלמן הולך עם חבילה קשה על הלב, הרבי הגיב בחיוך: "שישאיר את ה'פעקל' [=חבילה] שלו פה בחדר, דא לאזן אלע איבער זייערע פעקלאך, און מיר וועט דאס אויך ניט שאטן, דא ווערט עס צוריקן". [=פה כולם משאירים את 'החבילות' שלהם, וגם לי זה לא יזיק, פה הם נימוחים].

לקראת סיום היחידות שאל הרבי: "איפה אתם רוצים לגור?" כולם שתקו. הרבי שאל שוב ושוב, עד שר' זלמן ענה: "איפה שהרבי יאמר". הגיב הרבי: "כנראה הסבתא לא ראתה את אחיה כחמישים שנה, לכן עדיף שתגורו בארץ".

שאלה מרת שרה את הרבי: "היכן נגור בארץ הקודש?", ענה הרבי: "תגורו בנחלת הר חב"ד ושלאה תלמד בבית רבקה, בכיתה החדשה שיפתחו עבור אלו שיצאו לאחרונה מרוסיה, שם יהיו לה גם חברות".

מוסיפה מרת לאה את זכרונותיה מהיחידות:

"מאחר ובדרך כלל יוצאים מהיחידות אחרי דקות מעטות בשל התור הארוך, פתח המזכיר של הרבי את הדלת בנסיון להוציא אותנו ולהכניס את הבאים בתור, אך כשראה שאנחנו עדיין משוחחים, הניח לנו.

הרבי התעניין בכל פרט ופרט, שאל ובירר, הרגשתי שההתעניינות שלו היא התעניינות של אבא שאוהב את הילדים שלו. הרבי הורה לאבא לעבוד בארץ ואף לעשות עבור החזקת היהדות. בסיום היחידות הרעיף עלינו הרבי ברכות רבות להצלחה ואיחל לנו חיים טובים בארץ הקודש".

בהתוועדות של חג השבועות תשל"ב, אמר הרבי, שבין אלו שיצאו לאחרונה ממדינה ההיא, ישנם כאלו שישבו במאסר. ולכן, הכריז הרבי, אשר מי מבין הנוכחים בהתוועדות שישב

במאסר הכי הרבה זמן, יקבל בקבוק משקה מהרבי על מנת לחלק בין הנוכחים.

כמה אנשים הכריזו את מספר השנים שישבו ואף נכח שם יהודי שהגיע מגרוזיה שהכריז שישב חמש שנים. הרבי חייך, הצביע על ר' זלמן ואמר ליהודי הגרוזיני ברוסית: "טאק אן זשע סידעל באלשע!" [=הרי הוא ישב יותר].

• החיים בארץ הקודש

ר' זלמן לויין נואם בפני קהל דוברי רוסית במסגרת פעולותיו להפצת היהדות

כשחזר לארץ הקודש, עבד ר' זלמן במפעל ביבנה. הוא קיבל הצעות למשרה בשיבה בנחל"ה או בארגון שמי"ר אך סירב. אך יחד עם זאת עסק רבות בעריכת ספר התניא והחומש שהוציאו לאור מכון שמי"ר בשפה הרוסית וקיבל על כך הוראות מהרבי.

על תקופה זו סיפר ר' יגאל גורודצקי:

"זכיתי להכיר את ר' זלמן לויין תקופה קצרה מידי בשביל שאוכל לספר עליו. הפגישה

באותנו העבודה הקשה והמעניינת של התרגום החדש של חמישה חומשי תורה עם ליקוט פירושים. במשך כמעט שנתיים הייתי נוסע כמה פעמים בשבוע מירושלים לקרית מלאכי לר' זלמן.

הוא היה מאוד צנוע ונחבא אל הכלים. סבלנות, ענווה, טוב לב, נימוס ויחסי אנוש מיוחדים היו רק חלק ממעלותיו. זכורני, איך עמד על כך ששמי יכתב על יד שמו בדף העבודה, על אף הוא היה העורך הראשי, המתרגם ומסדר הפירושים ואני רק מסגנן את הלשון.

ר' זלמן תמיד התייחס אלי – הצעיר ממנו בהרבה ובור ביהדות – כחבר ושוה. יחס כבוד אמיתי לתלמיד, חבר לעבודה, בן שיח – לכל אדם. זה היה ברמו. חלק ממציאותו. לא היה פעם שר' זלמן לא יודעני על שינוי כל שהוא בפגישתנו. רק פעם אחת לא הספיק להודיעני – באותו יום נפטרה אימו. איך הוא הצטער אז שהגעתי לקרית מלאכי לשוא. הוא האשים את עצמו ואת אשתו. הייתי צריך מאמצים יקרים כדי להרגיע אנשים יקרים אלה.

כדי שהפגישות שלנו יהיו יותר יעילות הוא התכונן אליהם הרבה זמן. לפעמים מתוך

ר' זלמן

קברה של מרת מיכלא

עשרות דפים של חומר אסוף היה משתמש רק בכמה שורות. ר' זלמן הבין את הייחודיות של ההוצאה של הספר עליו עבדנו ושמה על כל משפט, אימרה, ביטוי ופירוש שהיו מובנים לי, ועל ידי לקורא העתידי.

הוא נתן תשומת לב רבה שהתרגום יהיה ברור וניתן להבנה. הוא דיבר איתי הרבה אודות הקוראים העתידיים – אחינו יוצאי ברית המועצות, שלא קיבלו שום חינוך ותודעה יהודית. הוא היה אומר שעבור קוראים אלו חשוב להכין ספר ברמה גבוהה.

ר' זלמן נתן בי אמון מלא בכל מה שהיה קשור ללשון. יחד עם זה, אי אפשר היה לשנות את דעתו כשהיה מדובר בדיוק ענייני מסוים. הוא דרש ממני שוב ושוב לשנות את הביטוי, חזר על הנושא הקשה הרבה פעמים עד שהוכח שהענין התבטא ברור ברוח היהדות הטהורה.

ר' זלמן היה בשבילי דוגמא של יהודי דתי. ידע היה לו עצום, בלי שום קושי היה מצטט מזכרוננו פסוקים מתנ"ך ומאמרי גמרא, מדרש, תניא – בכל חלקי התורה שבכתב ושבעל פה.

• המעבר לקראון הייטס

בז' שבט תשמ"ג נפטרה אימו של ר' זלמן ולאחר זמן קצר הוא עבר להתגורר בקראון הייטס, על יד הילדים והנכדים שלו. הוא נרשם ליכולל זקנים לוי יצחק ומדי פעם אף נתן שיעורים. את נאומו האחרון נתן ר' זלמן בסיום הרמב"ם בבית הכנסת 'כתב סופר' שברחוב עמפייר.

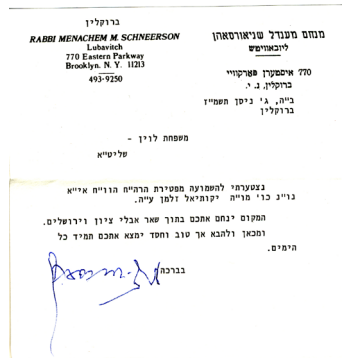
ר' זלמן בכולל 'תפארת זקנים לוי יצחק'

בסוף קיץ תשמ"ו חלה ר' זלמן ובשלושת החודשים האחרונים לחייו שהה בבית רפואה וסבל ייסורים קשים. בז' טבת תשמ"ז כתב ר' זלמן מכתב לרבי מבית הרפואה ובו ביקש ברכה. מכתב זה היה מכתבו האחרון.

לקראת שבת מברכים חודש ניסן, לפי הוראת הרבי, הוצא ר' זלמן מבית הרפואה, וביום ראשון כ"ח אדר הביאו אותו לרבי, הוא קיבל דולר לברכה והרבי איחל לילדיו שיהיה פסח

ר' זלמן בנאמו האחרון

מכתב תנחומים מהרבי לאחר פטירת ר' זלמן

פ"נ
 החסיד התמים
 מו"ה יקותיאל זלמן
 בר יהודה ע"ה
 לעווין
 מחשובי התמימים ברוסיא
 זך וישר פעלו בתומו
 והצנע לכת את אלקיו
 בעל מדות תרומיות ואהוב
 לבריות
 עסק בתומ"צ בהנהגה
 וחינוך ילדיו בדרכי החסידות
 במס"נ ממש
 ואסר והוגלה
 לעשר שנות עבודת פרך
 למד תורה ברבים ונהנה מיגיע
 כפיו כל ימיו
 מקושר לבית חיינו עד יומו
 האחרון
 נפטר כ"ט אדר ה'תשמ"ז
 תנצב"ה

פ"נ
 האישה החשובה והצנועה
 אשת חיל יראת ה'
 מרת שרה ע"ה
 בת הרה"ח הרב ר' משה חיים הלוי
 והרבנית עלקא ז"ל
 לעווין
 ספוגה ביר"ש טהורה משחר נעורי'
 במיצר ומצוק מתוך מס"נ חנכה ילדי'
 ילדי' תמיד היתה עסוקה במצות
 ומעשים טובים בחסד ודברי עידוד
 לרחוקים ולקרובים לבעלה החסיד
 היתה מסורה בכל המצבים ביסוריו
 ובחליו עמדה לימינו לילות וימים
 השאירה אחר' דורות ישרים
 ומעשי' מפז ומפנינים יקרים לכ"ק
 אדמו"ר מלך המשיח היתה מקושרת
 זכרה ישאר תמיד לשם ולתפארת
 נפטרה בשם טוב
 כ"ה טבת ה'תשס"ה
 תנצב"ה

שמת. באותו לילה,
 אור לכ"ט אדר, השיב
 ר' זלמן את נשמתו
 ליוצרה.
 ר' זלמן נטמן על יד
 האהל הק. ועל מצבתו
 נכתב:
 כשהכניסו ילדיו של ר'
 זלמן את נוסח המצבה
 לרבי, ענה הרבי:

מהיר בהסכמת הח"ק
 שי' ומסיימים בטוב
 זוגתו שרה המשיכה
 להתגורר בקראון הייטס
 לצד ילדיה ועסקה רבות
 בהכנסת כלה. היא עזרה
 לחתנים וכולות, ובפרט
 למשפחות שהגיעו
 מרוסיה בחוסר כל.
 בשנותיה האחרונות
 סבלה קשות מהמחלה
 הנוראה ונפטרה בשיבה
 טובה בכ"ה טבת
 תשס"ה.

מרת שרה עוברת לפני הרבי

מרת שרה עם אחד מנכדיה

רי זלמן ומרת שרה בחתונת בנם רי משה

מרת שרה

רי זלמן יושב לצד בנו

שרה עם בנה, כלתה ונכדיה

רי זלמן ומרת שרה לצד בנם וביתם

הוספה
הרב
משה חיים
מיוזם

הרב הערש בער,
אביו של הרב משה חיים

בזכרונותיו

סיפר ר' זלמן על חמיו:
"הרב משה חיים נולד

בעיירה רוז'אן שבפולין למשפחת חסידי אמשינוב. מקטנותו כולם הכירו את כישרונותיו ואביו הקדישו לתורה ושכר עבורו מלמדים טובים. התמדתו הייתה להפליא: בהיותו נער, ישב לילות כימים ולמד בבית המדרש שבעירו. אף היה גולה למקום תורה: הוא למד בישיבת לומזה בוילנה, וקיבל סמיכה להיות מורה הוראה מגדולי הרבנים".

בני משפחתו סיפרו שהוא מעולם לא שכב במיטה, ובכל פעם שהתעורר מי מבני המשפחה בלילה, ראו אותו עומד על יד הסטנדר, רגליו טבולות בקערת מים קרים והוא שקוע בלימוד גמרא.

הרב משה חיים התחתן בסביבות שנת תרס"ה עם זוגתו מרת עלקא בת ר' מאיר בענדט שנולדה בערך בשנת תרמ"ז.

בשנת תרס"ו הלך ר' משה חיים ללמוד יחד עם אחיו, ר' ניסן, בישיבת תומכי תמימים בליובאוויטש. היות ור' משה חיים היה כבר נשוי, לא נתנו לו להישאר בליובאוויטש יותר מחצי שנה, וחזר למשפחתו לפולין ור' ניסן נשאר בליובאוויטש למשך שנה וחצי.

בזמן מלחמת העולם הראשונה ברחה משפחת מויזס מאיזור הקרבות והגיעו לעיר

עלקא מוזס

הרב משה חיים מוזס

קרעמנטשוג, שם תיכננו לשהות עד יעבור זעם.

בשוך הקרבות, כשביקשו בני המשפחה לשוב לפולין, התברר כי ר' משה חיים איבד את מסמכיו המעידים על היותו אזרח פולין, והוא נאלץ להישאר ברוסיה כשאחיו והוריו חוזרים לפולין.

לערך בשנת תרפ"ג התמנה

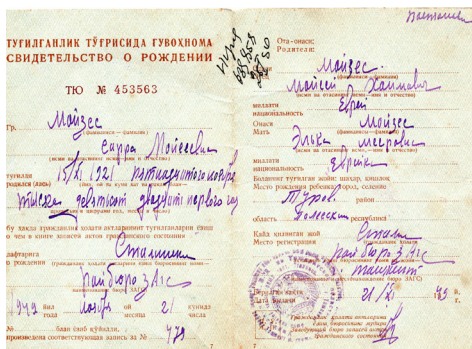
הרב משה חיים לרב בעיר טורוב שברוסיה הלבנה, ומאז הוא ידוע בשם 'דער טורוב'ער רב'. אולם, משרתו של הרב משה חיים לא ארכה בטורוב שכן באותם שנים הסובייטים התחילו לרדוף את היהדות. הם עשו כל שביכולתם להשכיח מהנוער את קיום המצוות ולימור התורה, ומציאות של רב במלבושיו הארוכים ובציורו החסידי, זקן מגודל ופיאות מסולסלות היה בעייתי עבורם. הם לחצו על הרב משה חיים עד שהוכרח לעזוב את רבנותו בעיירה.

בסביבות שנת תרפ"ט, בעצת אחותו מרים, עבר הרב משה חיים עם משפחתו לאודיסה, משם קיווה לעלות לארץ ישראל. בדרך מטורוב לאודסה עברו בני המשפחה בערים שונות, ובכל מקום יצאו היהודים המקומיים לקבל את פני הרב משה חיים, שהיה אהוב ונערץ על יהודי האזור. כאשר הגיעו לאודסה ירדו בתחנת הרכבת, אך לא ידעו לאן להמשיך. הרב משה חיים, שלא הכיר את יהודי העיר, לא ידע לאן ללכת וכיצד להסתדר. הוא השאיר אפוא את רעייתו ואת ילדיו בתחנת הרכבת והלך לחפש בית כנסת, שם קיווה למצוא שם יהודים טובים שסייעו לו בהמשך דרכו.

השעות הלכו ונקפו, והרב משה חיים לא שב לתחנת הרכבת. חושך ירד על אודסה, והאם וילדיה נותרו בתחנת רכבת הומה, בעיר זרה, לא יודעים לאן ללכת, אנה לפנות וכיצד להסתדר. רעייתו פחדה להשאיר את הילדים וללכת לחפש את בעלה, מחשש שיבולע להם.

בעודה תוהה מה לעשות, ולפתע הופיע יהודי נמוך קומה, בעל סבר פנים עדינות עטור בזקן ארוך לבן. הוא ניגש אליה ושאל לפשר בכיה. היא נתנה בו אמון נוכח מראהו, וסיפרה דברים כהווייתם. הוא החליט אפוא להישאר עמה ולסייע לה עם הילדים עד שבעלה יגיע, ולא להשאירה לבד בחושך במקום מנוכר.

רק בשעה מאוחרת שב הרב משה חיים עייף אך מרוצה. הוא סיפר כי מצא יהודים טובים שסייעו בידו למצוא מקום מתאים, וגם שלחו עמו יהודי נוסף כדי לעזור לו להעביר את משפחתו ואת חפציהם בעגלה. לאחר שהעלו את כל החפצים לעגלה, ביקשו להזמין

תעודת הלידה של שרה

עמם את היהודי שמר עליהם, אלא שהוא נעלם לפתע פתאום. לאחר מכן התעניין ר' משה חיים אצל בני הקהילה לגבי היהודי הזה, הוא תיאר בפניהם את מראהו וצורתו, אך איש לא הכיר יהודי שעונה לתיאוריו, אנשים משכו בכתפיהם וטענו כי אין בקהילה יהודי כזה, ויהי למופת.

בשנים תרצ"ב-תרצ"ג שרר ברוסיה רעב כבד מאוד, ולא היה די אוכל לכל התושבים. הממשלה החליטה לחלק

תלושי מזון, שרק מי שמחזיק בהם יוכל לקבל את קצבת המזון. לא כל אחד קיבל את התלושים הנכספים, רק מי שעבד ומי שיישר קו' עם המדינות הקומוניסטיות, זכה לקבל את פנקס התלושים. אחד התנאים שנדרשו לשם כך היה שאחד מבני המשפחה יעבוד. כיוון שהרב משה חיים לא עבד וגם רעייתו לא עבדה, נשלחה לעבוד הבת הגדולה, שיינא גיטל, כדי לזכות בתלושים.

במקום העבודה היו המנהל ורוב העובדות יהודים, אך כאלו שהתרחקו מחיים של תורה ומצוות. אדרבא, הם פעלו לפי החוקים הקומוניסטיים שדרשו לעבוד בשבת כבכל יום.

משהגיעה השבת הראשונה, לא הגיעה שיינא גיטל לעבודתה, והיא חזרה רק ביום שני. מששבה, קיבלה לנזיפה מהממונה מטעם הממשלה במפעל. אולם היא הייתה נערה יהודייה גאה, ועמדה על זכותה שלא לעבוד בשבת. היא אף הצהירה שאם לא יאפשרו לה זאת, היא תתפטור. באופן מיוחד הסכים המנהל ללכת לקראתה ונענה לתנאיה.

בשבת הבאה שוב לא הופיעה, וכששבה ביום שני הבחינו העובדות בכך שהמנהל העלים עין. הן ניגשו אפוא למנהל והצהירו שגם הן חפצות לשמור שבת. המנהל השיב כי אם בחזרה כה צעירה ידעה לעמוד על שלה בתוקף כה רב, על אף החשש והסיכון, הרי זה סימן שהשבת יקרה לה מאוד. "אולם אתן לא עמדתן על כך ועברדתן עד כה בשבת מבלי לומר מילה, לא אוותר לכן!" פסק.

כזה היה החינוך שקיבלו בנות משפחת מויזעס בביתן, חינוך יהודי טהור ללא פשרות או ויתורים. ולאורך שנות חייה של שרה, אשת ר' זלמן, ניתן היה לראות זאת בביטחון.

כשנפתחו ברוסיה 'בתי ספר יהודים', בכדי לפתות ילדים יהודיים לחינוך הקומוניסטי, רשם הרב משה חיים את ביתו שרה ללמוד שם. אולם כשהגיע יום השבת והנהלת בית הספר ציוותה על התלמידים להגיע גם בשבת – שרה לא חזרה לשם יותר.

ר' אהרן חזן, שגר באודסה באותו זמן, היה מספר, שבעיר הייתה רק בית אחד שהיה אפשר

להיכנס אליו להתוועד ולשוחח, וזה היה ביתו של הרב משה חיים. ועוד מספר: "הם חיו בדלות נוראה, ובכל זאת אף אחד מבני משפחתם לא זנח את דרך התורה. לכל בניו וחתניו היו פאות. כאשר הייתי עובר ברחוב שבו התגוררו, לא יכולתי להתאפק מלקפוץ אליהם לביקור, ובכל פעם הייתי יוצא משם מלא סיפוק והתרוממות רוח".

בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה, נשאר הרב משה חיים מהיחידים ברוסיה שלא שינו שמם ולבושם, והיה 'צ'יור' בולט ביותר באודיסה. בדירתו קטנה היה מארח תמיד יהודים שהיו זקוקים לכך, וזאת על אף שהיא כללה רק שני חדרים קטנים.

בהמשך זכרונותיו של ר' זלמן מסופר: "את בניו לא הניח שילמדו בבית ספר ממלכתי כי אם שילמדו תורה. הוא ייסד ישיבה קטנה וקיבל נערים מבני החרדים גם מערים אחרות. הם למדו בסתר ובמחתרת עד שהממשלה תפסה אותו והענישוהו.

הרב ידע והרגיש תמיד את הסכנה המרחפת על ראשו ומתוך דאגה לחינוך בניו, יגע ועמל להשיג רישיון יציאה מרוסיה. לאחר שקיבל סרטיפיקט (אשרת הגירה) מהרב קוק, הרב הראשי של ארץ ישראל, עשה הרב משה חיים מספר נסיעות עד לשלטונות במוסקבה לשם כך, וניסה לגשת לקאלינין מחוץ למשרדו כשם שעשה ר' זלמן, אך גם לו לא צלח הניסיון והוא נשאר באודיסה.

לקראת השואה, לא רצה לברוח הרב משה חיים לפנים רוסיה באומרו: "כל ימי הייתי מצטער איך לצאת ממדינה זו, ועכשיו שבאה לידי הזדמנות כזו [להתגורר תחת שלטון גרמני], ואני אברח ממנה?".

למרבה הצער, כל המשפחה נספתה בשואה עם פלישת הנאצים ימ"ש לרוסיה, מלבד חתנו המבוגר ביותר, ר' משה דוד חצקלביץ, וחתנו הצעיר ביותר, ר' יקותיאל זלמן, ששרד יחד עם משפחתו כפי שסופר".

היו שורות אלו גלעד לאותם נשמות יקרות שנרצחו על קידוש ה': ביתו הגדולה של הרב משה חיים, מרת שיינא גיטל אשת הת' משה דוד חצקלביץ (בתחילת המלחמה הוא לא

היה בעיר אודסה, ובזכות כך הוא ניצל בגפו) עם בנם הקטן יצחק (בן 6), הבת השניה מרת רייזל עם בעלה הת' חיים יצחק שנוביץ (הנקרא "חיים תם") ובנם הקטן אליהו (בן 2) והרך הנולד מנחם מענדל, וגם בנו מאשתו הראשונה משה צבי (שני בניו הגדולים מאשתו הראשונה – שלום בער ועזריאל למדו אז בישיבה בקוטאסי וכך נשארו בחיים ולימים הקימו משפחה לתפארת וצאצאיהם מכהנים כשלוחים בבתי

בתו של הרב משה חיים זלטה רישל עם אחיה ובעלה שואל שטיינבאק עם אחיו

חב"ד ברחבי העולם). הבת השלישית מרת זלאטא רישל יחד עם בעלה הת' שואל שטיינבאק (פראפויסקער) עם בנם הקטן אהרן (בן 4), וכן שלושת בניו הצעירים של הרב משה חיים, התמימים מאיר בענדט (בן 22), יוסף ומנחם (בן 13).

כאמור, מכל משפחתה הענפה ניצלה רק מרת שרה, יחידה ממשפחתה, הודות לנישואיה בשנת תרצ"ט עם ר' יקותיאל זלמן לוין. כשהיא הגיע לארצות הברית ונפגשה עם הרב זלמן שמעון דבורקין, הוא קיבל אותה עם המלים: "פאר דעם טורוב'ער רב'ס טאכטער דארף מען זיך שטעלן" [=בפני בתו של הרב מטורוב צריכים לעמוד].

RABBI MENACHEM M. SCHNEERSON

Lubavitch
770 Eastern Parkway
Brooklyn, N. Y. 11213
Hyacinth 3-9250

מנחם מענדל שניאורסאהן

ליובאוויטש

770 איסטערן פארקוויי
ברוקלין, נ.י.

ב"ה, ר"ח סיון, ה'תשל"ג
ברוקלין, נ.י.

הו"ח אי"א נו"נ כו'
מו"ה יקותיאל זלמן שי'

שלום וברכה!

מאשר הנני קבלת מכתבו.
גלקראת חג השבועות, זמן מחן תורתנו,
הבא עלינו ועל כל ישראל לטובה, הנני בזה
להביע ברכתי בנוסח הרב, הוא כ"ק מו"ח
אדמו"ר זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע:

לקבלת התורה בשמחה ובפנימיות.

בברכה - בקטר ליום הולדת - לשנת הצלחה
בגו"ר. ובברכת החג

RABBI MENACHEM M. SCHNEERSON
Lubavitch
770 Eastern Parkway
Brooklyn, N. Y. 11213
Hyacinth 3-9250

מנחם מענדל שניאורסאהן
ליובאוויטש
770 איסטערן פארקוויי
ברוקלין, נ.י.

ב"ה, מוצש"ק, ט"ו תמוז ה'תשל"ג
ברוקלין, נ.י.

הו"ח אי"א נו"נ כו'
מו"ה יקותיאל זלמן שי'

שלום וברכה!

בהמשך לימי הגאולה יב-יג תמוז, אשר לא אח"כ מו"ח אדמו"ר "בלבד
גאל הקב"ה ב"ב תמוז, כי אם גם את כל מחבבי תורתנו הק", שומרי מצוה,
וגם את אשר בשם ישראל יכונה",

ובעמדנו בסיום וחזות הארבעים יום דמתן תורתנו, אשר רק (ומיד) כשאמרו
ישראל בנינו יהיו ערבים שלנו (שנקיים התורה) נתן הקב"ה את התורה לישראל,

אבוא בזה עוה"פ להזכיר על המדובר זה כמה פעמים בגודל החשיבות וגודל
ההכרח וגודל הזכות לעשות כל האפשרי בחינוך על סהרת הקודש של כאו"א מבני
ובנות ישראל וביתר שאת וביתר עז, מתחיל בחינוך של קטני קטנים,

וכמובן גם ממש"נ: מפי עוללים ויונקים יסדת עוז (ואין עוז אלא תורה)
גו' להשביית אויב ומחנקם - וכמו שהאריך בזה בעל השמחה במאמרו-דא"ח ד"ה
וקבל היהודים את אשר החלו לעשות (בזמן דמתן תורה).

ושייכות מיוחדת בזה גם לימי "בין המצרים" הממששים ובאים, בטגנון
חז"ל הקדמת רפואה למכה, שהרי זוהי הדרך להשבית אויב ומחנקם,

נוסף ע"ז אשר חמיד כל הימים הרי אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל
חשב"ר.

ומובן שגם החינוך במצות (נוסף על הנ"ל - בלימוד התורה) - עיקר
וחיוני, ונוגע לכל משך ימי חיי המחונך וכמש"נ: חנוך לנער גו' גם כי
יזקין לא יסור ממנה,

כולל גם (ועיקר) חינוך לנתינת צדקה וגמ"ח,

ובלשון הכתוב: כי ידעתיו (ל' חיבה. ולמה ידעתיו - לפי שהוא מצווה)
את בניו ואת בנותיו גו' לעשות צדקה ומשפט.

ובכ"ז - שייכות מיוחדת ל"בין המצרים" כמפורש: ציון במשפט (עסק התורה)
תפדה ושב' בצדקה.

ויה"ר אשר כל אחד ואחת יעשה בכהנ"ל את כל התלוי בו וגם עי"ז ימהר
קיום היעוד אשר יהפכו ימים אלו לששון ולשמחה,

בגאולתנו האמתית והשלימה ע"י משיח צדקנו, עליו נאמר: משפטין למלך תן
וצדקתך לבין מלך,

ויקויים מש"נ: לא יהי' לך אביון כי ברך יברכך הוי", ולא ילמדו עוד איש
את רעהו גו' כי כולם ידעו אחי למקטנם ועד גדולם

ומלאה הארץ (מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ) דעה את הוי'.

בברכה
ה'תשל"ג
מנחם מענדל שניאורסאהן

מכתבים שהרבי שלח לרי' יקותיאל זלמן

לזכות

כ"ק אדמו"ר מלך המשיח שליט"א

* * *

לזכות

החתן הת' הרב לוי יצחק שי'

והכלה שיינא שתחי'

לוין

יה"ר שייבנו בית בישראל בין עדי עד,

כרצו"ק ולנח"ר כ"ק אדמו"ר מלך המשיח שליט"א

*

נדפס ע"י ולזכות הוריהם

הרב משה חיים שי' וזוגתו מרת דאבא שתחי' לוין

הרב ירחמיאל שי' וזוגתו מרת חנה שתחי' בעלינאוו

* * *

יחי אדוננו מורנו ורבנו מלך המשיח לעולם ועד

